

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju

Diplomski rad:
PREKARNI RAD I (NE)MOGUĆNOST PREKARNE
KLASE

Morana Starčević

Mentor
dr. sc. Dragan Bagić, doc.

lipanj 2013, Zagreb

Sadržaj

Uvod _____	1
1. Rad _____	3
1.1. Pristup istraživanju rada _____	3
1.2. Promjene u shvaćanju rada tijekom povijesti _____	4
1.3. Diskursi o transformaciji rada i kapitalizma - nesigurnost kao leitmotiv ____	8
2. Prekarni rad _____	16
2.1 Prekarna definicija prekarnog rada _____	16
2.2. Raširenost prekarnog rada i okvir interpretacije _____	19
2.3 Prekarni radnici _____	22
3. Klasa _____	25
3.1. pristupi istraživanju klasa _____	25
3.2 Apologija prekarne klase _____	29
3.3 <i>Novi klasni model</i> kao apoteoza prekarne klase. Prijedlozi za uvrštavanje prekarnog rada u klasne analize _____	34
4. Interpelacija prekarijata _____	39
4.1. Raspadanje radničke klase _____	39
4.2 Strategije preslagivanja radničke klase - primjer talijanskog operaizma ____	41
Zaključak _____	45
Literatura _____	47

Uvod

Prekarni rad je jedan od novijih pojmova u sociologiji i društvenim znanostima s kojim se sveprisutna nesigurnost u društvima današnjice preslikava na tržište rada i radne odnose. Makar je nesigurnost bila prisutna i u prošlosti tek se onedavno o prekarnom radu počinje teoretizirati kao o posljedici povratka nesigurnosti nakon faza sigurnosti u društvima punog zaposlenja ili perioda ekonomskog rasta. Klasna analiza kao jedna od tradicionalnih socioloških metoda analize društva se mora mijenjati da bi uspješno istraživala postindustrijska društva te se u pokušajima stvaranja novih klasnih teorija i istraživanjima društvene stratifikacije prekarnost pokušala uključiti "izumom" prekarne klase. pristupi koji uvode prekarnu klasu u klasnu analizu su kritizirani i ponuđeni su alternativni načini uklapanja prekarnog rada u klasne analize i istraživanja stratifikacije.

U ovom radu sam željela istražiti kako se diskurs prekarnosti prenosi kroz različite društvene teorije i diskurse¹, od teorija koje tematiziraju i pokušavaju utvrditi u kojoj mjeri je došlo do promjena u kapitalističkim i industrijskim društvima do posljedica koje te teorije i diskursi imaju na koncept klase i istraživanja klase te za političke strategije koje se iz njih deriviraju i zazivaju prekarnu klasu.

Prvo poglavlje diplomskog rada naslova *Rad* naznačuje neke ključne društvene promjene na makro i mikro razinama koje su utjecale na prirodu rada i pridonijele oblikovanju postojećih društvenih, političkih i ekonomskih sistema s ciljem podsjećanja na kompleksnost i međupovezanost različitih sfera društva i teškoća koje se javljaju pri pokušajima socioloških objašnjenja istih.

U poglavlju *Prekarni rad* opisujem početke i razvoj istraživanja prekarnog rada i prepoznavanja prekarnosti kao fenomena tržišta rada koje zaslužuje sistemsku pažnju o

¹"Svako društvo ima svoj režim istine, svoju *opću politiku* istine, tj. tipove diskursa koje prihvaća i čini da funkcioniraju kao istiniti; mehanizme i instance koji omogućuju da se razlikuju istiniti ili pogrešni izričaji, način na koji se sankcioniraju jedni i drugi; tehnike i postupke koji se koriste da se dođe do istine; status onih koji su zaduženi za to da naznače ono što funkcionira kao istinito." Foucault (1994:160)

čemu svjedoče zbornici Međunarodne organizacije rada i istraživanja Europske komisije. U istom poglavlju su opisani i metodološki problemi definiranja i istraživanja prekarnog rada te u skladu s tim ponuđene okvirne procjene raširenosti prekarnog rada te mnogobrojne nomenklature koje su se pojavljivale u tematiziranju prekarnog rada među kojima je i kontroverzan koncept prekarne klase.

Poglavlje *Klasa* sadrži pregled klasnih i stratifikacijskih teorija i naznačava njihove glavne razlike. Kroz kritiku "teorije" prekarne klase Guya Standinga i novog klasnog modela proizašlog iz BBC-evog velikog istraživanja klasa u Velikoj Britaniji pokazuje se kako je prekarost samo nominalno uključivana u aktualne klasne i stratifikacijske analize te se nude prijedlozi za sistemsko uključivanje prekarnog rada u neo-marksistički pristup klasi te neo-weberijanski i post-klasni stratifikacijski pristup.

Interpelacija prekarne klase primjerom talijanskog *operaizma* predstavlja mogućnosti za strategijsko prevrednovanje radničke klase u kontekstu diskursa o raspadanju radničke klase. Odmak od teorijske ortodoksije koji je prisutan u *operaizmu* se nudi kao radikalan primjer repozicioniranja prekarnih radnika, kako u radničkim i širim društvenim pokretima tako i u samom društvu.

Rad se referira na relevantnu sekundarnu literaturu, recentna istraživanja rada i klase te dostupne članke i komentare vezane uz temu.

1.Rad

1.1. Pristup istraživanju rada

"Radni proces trajno je stanje ljudskog postojanja uvjetovano prirodom" (Marx 1906:204). tvrdnja je s kojom se nemoguće ne složiti. Povijest rada je i povijest čovječanstva i izgradnje društva i njegovih institucija.

Marksističke škole s obzirom na njihov odnos prema pojmu rada se mogu podijeliti na antropološki smjer "koji pojam rada određuje prije svega kao praxis, kao kreativnu slobodnu aktivnosti" i na strukturalistički smjer "koji rad određuje kao prije svega proizvodnu djelatnost, determiniranu strukturom kapitalističkog društva" (Rus i Arzenšek 1984:9). Proizlazi da demarkacija i definicija rada ima kulturne, političko-ideološko-strategijske i metodološke implikacije te su stoga i rasprave o teorijama rada kao i rasprave o teorijama klase "često akademske zamjene za prave konflikte oko političkih orijentacija" kao što su primijetili i Lipset i Bendix (Dahrendorf 1968:3). Iz teorijskih određenja i definicija rada proizlaze stavovi o organizaciji rada, naknadi koju određeni oblik rada zaslužuje, o integrativnim funkcijama rada i kao i njegovim disfunkcijama. Nužnost rada i osiguravanja egzistencije pojedinca i društva je tijekom povijesti kroz različite znanstvene, religijske i filozofijske sisteme različito interpretirana i vrednovana stvarajući u pojedinim razdobljima prepoznatljive diskurse radne etike, kvazi-znanstvena opravdavanja nejednakosti i podjela koja su se implementirala u političke i ekonomske mjere i tako reificirale.

Jedan od teoretskih pokušaja kategorizacije rada i opisivanja važnosti rada za ljudsku egzistenciju i oblikovanje svijeta je i filozofija Hanne Arendt te tematiziranje rada i ljudske uvjetovanosti kroz pojam *vita activa* ("djelatnog života") koji može biti instruktivan i prikladan i za tematiziranje prekarnog rada. Hannah Arendt kao osnovu ljudske uvjetovanosti vidi tri temeljne ljudske djelatnosti: rad (labour), proizvođenje (work) i djelovanje (action) kojoj pridaje najuzvišeniju ulogu. Njezin pristup izgradnji teorije polazi od tih ljudskih djelatnosti čime naglašava da je aktivnost ljudi ta koja stvara društvo i

državu. Razlikovanjem tih djelatnosti dovodi u vezu sferu reprodukcije (kućanstva - oikos nomos u izvornom smislu), proizvodnje (tržišta) i pluralnosti (političkog djelovanja) (Arendt 1991), sfere koje označavaju realne i virtualne prostore ljudskog postojanja. Odnosi unutar ovih sfera su se mijenjali tijekom povijesti - političke, ekonomske i društvene promjene su međupovezane te promjena u jednoj sferi utječe i na promjene u drugim sferama a s time i mijenja uvjetovanost ljudskih života i društva. Jedna od teoretski plodnijih razlikovanja rada koja se može koristiti pri ispitivanju odnosa između navedenih društvenih sfera je podjela na produktivan i neproduktivan rad. Ova podjela se odnosi na produktivnost rada u sistemu kapitalizma to jest razlikovanje rada koje stvara razmjensku vrijednost i višak vrijednosti za kapital i ostali rad koji ne stvara profit (reproduktivan rad), isti rad može biti u nekom razdoblju produktivan a u drugom neproduktivan zavisno o društvenom odnosu koji se njime stvara (Braverman 1998). Priklanjanje strukturalističkom marksizmu i stajalištu da se "suvremeni sistem kapitalizma sastoji od tri najvažnija dijela: države, ideologije i ekonomije (Ritzer 1997:155) postavlja izazovan zadatak pokušaja istraživanja i objašnjenja kompleksnih promjena u tim sferama i njihov međusobni utjecaj. Svaka opća teorija društva koja bi pokušala objasniti svu dinamiku tih sfera i njihovu međupovezanost je nedostatna i promašena no taj izazov moderne sociologije ne može biti riješen unutar jedne znanstvene discipline već zahtjeva interdisciplinarni, holistički i, prije svega, kritički pristup.

Kao polazište za istraživanje i objašnjavanje promjena rada u društvu važno je poznavati različite teorije i diskurse o radu.

1.2 Promjene u shvaćanju rada tijekom povijesti

U grčkom društvu, s kojim povijest rada započinje Arendt, bilo je najvažnije razlikovanje nužnih od dobrovoljnih aktivnosti iz čega je slijedilo i njihovo vrednovanje - tako je rad u kućanstvu, rad s kojim se održavala biološka datost čovjeka bio rezerviran za

robove i svakoga tko te poslove ne može prebaciti na nekoga drugoga stavljao je u ropski položaj. Proizvođenje proizvoda za tržište je također bilo u sferi nužnosti jer je ovisilo o tuđoj volji, volji kupaca. Samo je djelovanje to jest su-djelovanje sa drugim slobodnim ljudima u političkoj sferi smatrano slobodnim (autonomnim) djelovanjem i stvaralo je građane nasuprot robovima. "Sloboda za neke je bila izgrađena na neslobodi za mnoge" (Beck 2000:11) to jest ropstvo je bila društvena institucija s kojom se u rad antici pokušao isključiti iz uvjeta života čovjeka dok je sama činjenica ropstva bila opravdavana kao posljedica prirodne datosti. Pozivanje na ljudsku prirodu i biološku datost se zadržalo kao strategija za opravdavanje nejednakosti i njezinu reifikaciju i u kasnijim razdobljima.

Srednjovjekovno shvaćanje rada kroz prizmu kršćanstva je rad smatralo dužnošću i kaznom za progon iz raja. Prije pojave merkantilističkog kapitalizma to jest prije osamnaestog stoljeća rad se odnosio na nadničare koji su obavljali reproduktivan i repetitivan rad te su za njega bili i plaćeni dok su obrtnici proizvodili predmete te nisu bili plaćeni za svoj rad već za svoj proizvod proizveden po strogim pravilima cehova i gildi koje su branile inovativnost i uređivale tržišno natjecanje. S reformacijom rad dobiva moralni karakter te se disciplina nekad ograničena na samostane pretvara u univerzalnu radnu etiku². Weber je protestantsku etiku akumulacije prepoznao kao iracionalnu jer je u sistemu protestantizma spasenje pojedinca već predviđeno i nikakvo ponašanje vjernika tu predestinaciju ne može promijeniti. Novina duha kapitalizma je bila jednodimenzionalna briga za profit te ekonomska racionalizacija koja je dovela do paradoksa da čovjek postoji zbog svog posla a ne posao zbog čovjeka (Gorz 1989). Diktat ekonomske racionalnosti koji je trebao postati princip života i rada u svim sferama društva susretao se sa mnogim otporima te da bi zaživio morao se oslanjati na manipulaciju s iracionalnim uvjerenjima ljudi, oslanjajući se na religijski i politički imaginarij.

Jasne prekide između tipova društava teško je temporalno odrediti te je u svim društvima moguće identificirati ostatke prijašnjih društvenih odnosa, no ako kao

2 Vezu discipline i izuma radne etike su sa različitim polazištima obradili i Max Weber u "Protestantskoj etici i duhu kapitalizma" i Michel Foucault u "Nadzoru i kazni" te pokazali da oblikovanje vrijednosti društva ne smije biti zanemareno kada se istražuju institucije koje su naoko reificirane.

definirajuće obilježje kapitalističkog društva uzmemo društveni odnos između plaćenog rada i kapitala tada društvo u kojem su ti odnosi dominantni možemo nazvati kapitalističkim društvom. Pojava odnosa nadnice i rada se kroz klasičnu ekonomiju objašnjava kao dobrovoljni odnos racionalnih aktera koji su shvatili da je podjela rada i zanimanja na međusobnu korist dok je u kritičkoteorijskim perspektivama ovaj odnos viđen kao neravnoopravan i eksploatatorski.

"Radnik postaje utoliko siromašniji, ukoliko proizvodi više bogatstva, ukoliko njegova proizvodnja dobiva više na moći i opsegu. Radnik postaje jeftinija roba, ukoliko stvara više robe. Povećanjem *vrijednosti* svijeta stvari raste obezvređivanje čovjekova svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao robu, i to u razmjeru u kojem uopće proizvodi robe" (Marx 1978:245-246).

Proces(i) industrijalizacije, koji je u tolikoj mjeri bio transformativan da je nazvan industrijskom revolucijom, doveo je do radikalnih promjena u svim sferama društva i do ustoličenja kapitalističkog sustava povezanog sa državom. Pojavom velikih tvorničkih pogona koje su s jedne strane spajale pred-industrijski, anti-moderan i nehuman mentalitet robovske ekonomije a s druge ljudski napredak i dominaciju nad prirodom prvi izazov je bio uvjeravanje masa koje su bile navikle raditi samo onoliko koliko im je bilo potrebno da prežive (te im je nezaposlenost, podzaposlenost i nesigurnost bila norma) da je nužno da rade i nakon što misle da su zaradili dovoljno da nadolazeće razdoblje (Bauman 2005). Perelman primitivnu (prvotnu) akumulaciju naziva sofisticiranim procesom u kojem su kapitalisti stvarali situacije u kojima su vješto balansirali između količine neprisvojenih sredstava za proizvodnju u svrhu snižavanja cijene rada te uspješno profitirali, prvo iz nedostatka ovisnosti o tržištu a kasnije iz ovisnosti o tržištu (Perelman 2003). Proletarizirane mase bile su prisiljene na količinu rada koja je odgovarala vlasnicima tvornica smanjivanjem cijene rada slijedeći strategije utilitarista Jeremyja Benthama koji je smatrao da je stvaranje situacija bez izbora najbolji način za provođenje disciplinskih režima. Održavanje plaće toliko niskom da je jedva dostatna za preživljavanje učinit će rad

nužnim i normalizirati ga. Oni koji nisu bili uvjereni u neizbježnost rada ovom nametnutom nužnošću uvijek su mogli biti disciplinirani različitim oblicima fizičke prisile ili biti isključeni iz društva i podvrgnuti disciplinskim režimima ubožnica, sanatorija i zatvora (Bauman 2005).

Taj prvi sraz radne snage i kapitala, logike životnih ciklusa i logike ekonomske racionalnosti, ljudskih potreba i želja, prirode i znanosti je završio na štetu radne snage, njihovih životnih ciklusa, potreba i okoliša te je pokazao tendenciju razvoja kapitalizma kroz beskompromisno pozivanje na ekonomsku racionalnost i njenu implementaciju ma koliko iracionalne i nehumane njezine posljedice bile. Ekonomska racionalnost rada "je bila revolucija, subverzija načina života, vrijednosti, društvenih odnosa i odnosa prema Prirodi, *izum*, u punom smislu riječi, nečeg novog što do tad nije postojalo" (Gorz 1989:21). Rad je "nastao u isto vrijeme kad i kapitalisti i proleter", kad je poprimio svoj moderni oblik aktivnosti koja se provodi za nekog drugog, čiju svrhu radnik ne bira sam te zauzvrat za prodanu radnu snagu to jest svoje vrijeme dobiva nadnicu - to je početak rada kao plaćenog zaposlenja (Gorz 1982:1).

Rasprave o nomenklaturi društva i sistema današnjice također nose ideološke i metodološke posljedice ako se zaključci tih rasprava žele koristiti u tematiziranju rada i klase. Oprečne i suparničke teorije predstavljaju različite svjetonazore te su podložne interpretacijama koje ih proglašavaju više ili manje znanstvenim³. Teorije nikada ne mogu vjerodostojno prenijeti svu kompleksnost stvarnosti te se moramo zadovoljiti sa svojevrsnim postmodernim *bricolageom* teza i narativa, kao i svi "šizofreni univerzalni proizvođači" u kapitalizmu (Deleuze i Guattari 1983:7).

3 Kod Foucaulta u 'Power/Knowledge' "epistema je 'aparatus' koji omogućuje razdvajanje, ne istinitog od lažnog, već onoga što može od onoga što ne može biti okarakterizirano kao znanstveno."

1.3 Diskursi o transformaciji kapitalizma i rada - nesigurnost kao *leitmotiv*

Različite teorije o transformaciji rada a tako i kapitalističkog sistema proizlaze iz oprečnih diskursa te njihove teze mogu imati različite ideološke posljedice. Dok jedni tvrde da svjedočimo drugoj Velikoj transformaciji, tehnološkoj revoluciji koja vodi u informatičko doba, "umreženo društvo", "drugu modernost" drugi tvrde da se transformacija rada nije dogodila u radikalnoj mjeri i da je logika kapitalizma ostala nepromijenjena i konstantna samo je započela svoje širenje na preostale sfere koje su joj do sad izmicale⁴. Nesigurnost (prekarnost) je uvijek bila prisutna u ekonomskom, društvenom i političkom aspektu kapitalizma no nije joj uvijek bila poklanjana teorijska i znanstvena pažnja u istoj mjeri. Diskursi o nesigurnosti se pojavljuju kao i ona sama, naizmjenice s periodima relativne sigurnosti, kao dio širih "ideoloških ofenziva" ili utopijskih programa.

Pojava kapitalizma i njegov razvoj je bio potaknut aktivnostima eksproprijacije zemlje i drugih oblika vlasništva te stvaranjem mase koja nema vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju već je prisiljeno prodavati vlastitu radnu snagu za nadnicu, čija je vrijednost manja nego ukupna vrijednost obavljenog rada. Razliku - višak vrijednosti - prisvaja vlasnik sredstava za proizvodnju, kapitalist. Marx "nije pripisao prisvajanje viška vrijednosti lošem ponašanju kapitalista već neosobnom funkcioniranju klasnog sistema" (Perelman 2003:121). Inherentne kontradikcije kapitalizma: potreba za rastom koja je u suprotnosti s ekonomskim stagnacijama i padovima "zahtijevaju stalne izvan-ekonomske intervencije ako ne da ih kontroliraju onda barem da kompenziraju njihove destruktivne posljedice" (Wood 2002:193). Nesigurnost (prekarnost) u kapitalizmu je sistemska i sveprisutna i proteže se i na društvenu i političku sferu.

"Proizvodnja proizvođača" (Bauman 2005:17) u devetnaestom stoljeću je počivala na uvjerenju da živjeti u industrijskom društvu znači raditi i da će svi (sposobni muškarci) biti zaposleni u industrijskom društvu - društvenoj tvornici - koja će uz materijalne

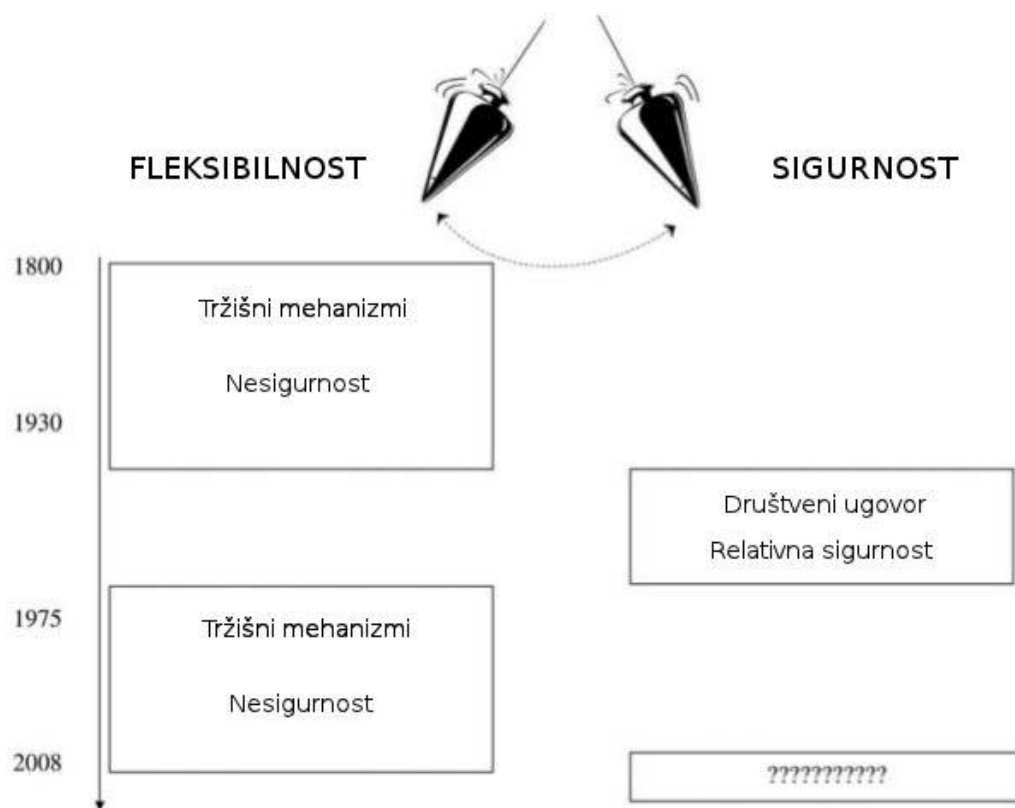
⁴ Wood upozorava da kapital kada dosegne granice akumulacije pokušava naći nove društvene (i geografske) prostore za širenje: javne resurse (zdravstvo, školstvo, zemljišta, vode) i društvene usluge (briga za djecu i starije - koja je prije bila dio reproduktivne sfere, zatvorski sustav) koje bi mogao pokoriti tržišnim imperativima.

proizvode i profit proizvoditi i disciplinu i poslušnost subjekata. Nemogućnost ili izbjegavanje rada bilo je shvaćano kao moralno sumnjivo i kao slabost pojedinca makar je proizvodnja "ljudskog otpada" (Bauman 2005:92), "rezervne vojske rada", mase neupotrebljivih, nezapošljivih ili nezaposlenih jedna od sistemskih proizvoda kapitalizma. Ivan Illich je smatrao da je novo vrednovanje rada od strane građanstva dovela do dvostruke inovacije: dostupnost plaćenog rada je bila instrument borbe protiv siromaštva i sredstvo integracije ljudi u društveni poredak (Beck 2000).

Početak dvadesetog stoljeća je u industrijskoj proizvodnji obilježen trijumfom tejlorizma i fordizma praćen sa ustoličenjem ekonomije kao društvene znanosti par excellence. Primjena F.W. Taylorovih "Principa znanstvenog upravljanja" u industrijskoj proizvodnji je osim maksimalnog povećanja produktivnosti dovela i do fragmentacije i podjele rada koja nije zahtijevala nikakve vještine od radnika već ga je učinila dijelom industrijskog stroja. I u ovom srazu radne snage i kapitala radna snaga je popustila pod tehničkim, znanstvenim i moralnim nagovorima kapitala, pristala je na "fordistički konsenzus" - tvornički rad i disciplinu u zamjenu za (u početku) više dohotke. Porast produktivnosti pod utjecajem tejlorizma, koji je u kapitalističkom sistemu značio i porast profita, gledan iz druge ideološke perspektive, one V. I. Lenjina (Svendsen 2012:93) ili J. M. Keynesa (Standing 2010:161), bio je viđen kao potencijal oslobođenje društva od rada i skraćivanje radnog tjedna.

Nakon Prvog svjetskog rata (u kojem su svjetske sile između ostalog demonstrirale i proizvode svog industrijskog, tehnološkog i znanstvenog napretka) Versailleskim ugovorom je osnovana i Međunarodna organizacija rada (International Labour Organisation, u daljnjem tekstu MOR). Period do Drugog svjetskog rata i nakon njega je bio razdoblje Velike transformacije, to jest nastanka reguliranih nacionalnih tržišta u industrijskim zemljama. Karl Polanyi je opisao nastanak tržišnog društva i dominacije tržišnih odnosa u modernim ekonomijama i državama 20. stoljeća u *The Great Transformation* iz 1944. godine. Njegova su shvaćanja u velikom dijelu postala osnova za daljnje formiranje MOR-a. Upozoravao i na nužnost nastanka kriza tržišta nakon faza rasta te je naglašavao paradoks slobodnog tržišta koje u trenutcima krize zahtijeva nove oblike regulacije,

redistribucije i socijalnih osiguranja od države te oscilira između zahtjeva za fleksibilnošću i sigurnošću.

Slika 1.

Pendulum fleksibilnosti i sigurnosti (Preuzeto i prilagođeno iz Kalleberg 2009:4)

Kao što je primijetila Arendt: "Nije Karl Marx nego su sami liberalni ekonomisti morali uvesti 'komunističku fikciju', to jest pretpostavku da postoji jedan interes društva kao cjeline koji 'nevidljivom rukom' upravlja ponašanjem ljudi i proizvodi harmoniju njihovih sukobljavajućih interesa" (Arendt 1991:40). Polanyi je od MOR-a očekivao da ispuni ulogu "izjednačavanja uvjeta natjecanja između nacija tako da trgovina može biti slobodna bez opasnosti za standard života" (Standing 2010:308). No, uloga MOR-a je bila i institucionalizacija radničkih nezadovoljstva i pobuna što je nužno vodilo većoj pacifikaciji i regulaciji radničkih pobuna te brojnim kompromisima.

MOR je do 1944. godine donio brojne deklaracije o zaštiti radnika od iskorištavanja i opresije, među prvima onaj o poštovanju 48-satnog radnog tjedna te je i samim sadržajem

deklaracija pokazao da je bio prilagođen stvarnosti industrijskog modela zaposlenja u kojem su većina radne snage bila muškarci zaposleni na puno radno vrijeme u svijetu u kojem je međunarodna podjela rada bila razdvojena na kolonije koje su proizvodile i izvozile primarne sirovine i "napredne" ekonomije s industrijskom proizvodnjom i trgovinom. Nakon Drugog svjetskog rata ključna izjava MOR-a s kojom se deklarirala predanost tripartitnom kolektivnom pregovaranju u industrijskim odnosima bila je "Rad nije roba" (Standing 2010:309). Ideja poslijeratne demokracije u Europi je nastala kao ideja radne demokracije te je njeno ostvarenje podrazumijevalo život uz plaćeni rad koji je konstituirao građanina-radnika. Razdoblje koje je Ulrich Beck nazvao "prvim modernitetom" su karakterizirale i neke od već navedenih karakteristika: nacionalne ekonomije, isključivanje žena s tržišta rada, uskraćivanje nekih prava ženama i djeci, obitelj kao baza reprodukcije radne snage, odvojenost svjetova buržoazije i proletarijata, hijerarhija rada temeljena na ekspertnom monopoliziranom znanju, geografski fiksirana proizvodnja, suradnja i aktivnost kompanija. Projekt Europe nakon Drugog svjetskog rata je predviđao budućnost političke slobode i demokracije temeljen na materijalnoj sigurnosti čije se narušavanje shvaćalo kao prijetnja od povratka totalitarnih režima i ideologija (Beck: 2000). S druge strane, omogućavanje univerzalnog prava glasa koje ne ugrožava kapitalističku ekonomsku moć može biti shvaćeno i kao podjela sfera utjecaja i iskorištavanja između moći kapitala i državne prisile jer su zakoni države i zakoni tržišta međusobno povezani (Wood 2003). Kao što je ustvrdila i Ellen Rooney "pluralizam je samo dublja forma konformizma⁵" jer ne dopušta supstancijalne rasprave o formalnim procedurama koje upravljaju sistemom (Mitropoulos 2005).

Društvo rada je bilo i društvo "pune zaposlenosti" (muškaraca) te je sve do 1970-ih MOR bio "mehanizam za širenje agende sigurnosti temeljene na radu" (Standing 2010: 310) to jest na standardnom radnom odnosu - radni odnos na puno radno vrijeme na

5 Slično opažava i Arendt "Ova moderna jednakost, utemeljena na konformizmu koji je prirodan društvu i moguć jedino stoga što je ponašanje zamijenilo djelovanje kao najistaknutiji način ljudskog odnosa... Isti konformizam, naime pretpostavka da se ljudi ponašaju a ne djeluju među sobom, leži u korijenu moderne ekonomske znanosti rođenje koje se podudara s usponom društva i koja zajedno sa svojim glavnim oruđem, statistikom, postaje društvena znanost par excellence." (Arendt 1991: 38)

stabilnim sindikalno zaštićenim plaćenim poslovima. No iskustvo standardnog rada je iznimka u povijesti kapitalizma i često se zaboravlja da su mu pretpostavka skriveni oblici rada, između ostalog, neplaćeni kućanski rad, migrantski rad i iskorištavanje rada u kolonijama (Mitropoulos 2005). U tom razdoblju najveći donator radu MOR-a, Sjedinjene Američke Države su pod utjecajem ideologije ekonomskog liberalizma i periodom ekonomskog rasta odlučile prestati financirati rad MOR-a i svoje resurse i interese ispunjavati kroz Svjetsku banku, Međunarodni monetarni fond i Organizaciju za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD)⁶. Bez dovoljno izvora financiranja i još uvijek u okviru industrijskih odnosa pokrivajući samo standardni oblik zaposlenja MOR je bio rastrgan između traženja sredstava od Svjetske banke i "kritiziranja neoliberalne šok terapije koju je promovirao SAD" (Standing 2010:312). Procesi fleksibilizacije tržišta rada i povećanje neformalnog i nesigurnog rada koji nije bio pokriven MOR-ovim konvencijama označio je kraj utjecaja MOR-a na svjetsko tržište rada te je u novim konvencijama morao poreći stavove iz starijih deklaracija⁷. "Era populizma" (1999-2009.) (Standing 2010:313) je označena ukidanjem Odjela za industrijske odnose koji je zamijenjen sa Sektorom za socijalni dijalog koji i samim imenom označava prekid sa modelom kolektivnog pregovaranja. Kao što Standing primjećuje "esencija modernog populizma je da se strukture ostave netaknutima dok se razvija retorika koja je neprijeteća za moćne interese a istovremeno je prividno na strani siromašnih, ranjivih i ugroženih" (Standing 2010:313).

Bourdieu tvrdi da svjedočimo podjeli na "Europu radnika" i "Europu bankara" (Mitrović 2005:46) koja je nastala pod napadom *killer kapitalizma*⁸ na europsku državu blagostanja. Neoliberalni kapitalizam se često zaziva kao novi tip kapitalizma koji provodi

6 SAD je u tom periodu podupirao i režim Augusta Pinocheta u Čileu za čije je vladavine pogubljeno mnogo sindikalnih vođa. (Standing 2010)

7 Na primjer, Konvencija o Privatnim agencijama za zapošljavanje je bila protivna prijašnjem stavu o protivljenju privatizaciji tržišta rada.

8 Bourdieu proziva killer kapitalizam za uvođenje strukturalne nejednakosti i kao krivca za "eksploataciju svijeta rada, društveno-klasnu stratifikaciju, otpuštanja radnika, nezaposlenost, prekarnost, prevladavanje privremenih poslova, privatizaciju javnih službi, uništavanje kolektivnih organizacija i socijalne države, srozavanje postignutih standarda u domeni rada i socijalne legislature, pad kvalitete života za većinu populacije planeta, supresiju oblika participativne demokracije, marginalizaciju uloge sindikata i ljevice, podčinjavanje nacija-država zahtjevima ekonomske slobode i interesa transnacionalnih kompanije, to jest, globalizacijskim procesima." (Mitrović 2005: 42)

"konzervativnu revoluciju" uništavajući sve postojeće veze i institucije solidarnosti koje su građene tijekom prošlih stoljeća i podčinjavajući ih imperativu ekonomske kalkulacije. Ulrich Beck također smatra transformaciju koja se dogodila dovoljnom da ju prozove "drugim modernitetom" i ustvrdi da je društvo rada prošlost a društvo rizika nova stvarnost. Nesigurnost smatra novim određujućim obilježjem svakodnevice koje proizlazi iz nužnosti prodaje vlastite radne snage na tržištu rada. Spregu između ekonomije i demokracije vidi i u "novoj političkoj ekonomiji rizika" (Beck 2010:2) u kojoj dolazi do preslagivanja teritorijalno fiksnih institucija (vlada, sindikata...) i mobilnih institucija (kapitala, trgovine, financija...). Države moraju odlučiti između dva modela tržišta rada: model s niskom nezaposlenošću ali visokom razinom siromaštva (primjer SAD-a) ili modelom koji je do krize 2008. (Beckova knjiga je iz 2000.) postojao u Europskoj uniji, relativno visoka nezaposlenost no i relativno blagostanje. Eksponencijalni rast produktivnosti i trend smanjivanja standardnih oblika zaposlenja za Becka znači kraj društva rada i uspostavu "režima rizika" (Beck 2010:70) koji postaje obilježje rada, društva i politike u drugom modernitetu. Nezaposlenost se više ne može objasniti samo cikličnim ekonomskim krizama već zagovornici transformacije kapitalizma tvrde da je ona rezultat promjena tehnoloških materijalnih uvjeta proizvodnje. Osim društva rizika, često se spominje i potrošačko društvo kao novi tip društva. Bauman govori o "estetici potrošnje" koja je zamijenila radnu etiku te tvrdi da je u drugoj modernosti društvo rada zamijenilo potrošačkim društvom (što se također može shvatiti kao ideološka podvala jer samo zato što je većina proizvodnje izmještena izvan Europe i SAD-a ne znači da netko ne proizvodi ono što mi konzumiramo, i ovaj prikaz pati od eurocentričnih i ograničenih tvrdnji). Potrošnja je individualna i viđena kao neprijateljska prema društvenoj integraciji, pozivanje na iracionalnost i manipuliranje ljudskim potrebama se također pretvara u industriju kojoj je cilj stvaranje ciklusa želje i instant-zadovoljstava praćenih novom i pojačanom željom. Potrošačko društvo počiva na nezadovoljenim željama i stvaranju novih želja koja nikada neće moći biti u potpunosti zadovoljene (Bauman 2005:31). Tvrdi se da je identitet potrošača preuzeo mjesto koje je za izgradnju identiteta u industrijskom društvu držao rad i posao. Kao što je primijetio i Gorz zahtjevi radničke klase su se pretvorili u zahtjeve masovnih potrošača (Gorz 1982:40) te

radnici više "ne sanjare kako će skinuti buržoaziju s vlasti već kako će joj se pridružiti"⁹ (Svendson 2010:127).

S druge strane, postoje autori koji upozoravaju da nove tehnologije nisu stvorile integrirano svjetsko tržište te da globalizacija u isto vrijeme promovira i sprječava nastanak integriranih tržišta. Wood upozorava da u situaciji kad imperativi tržišta postavljaju uvjete društvene reprodukcije svi ekonomski akteri postaju podložni zahtjevima natjecanja, povećanja produktivnosti, akumulaciji kapitala i intenzivnom iskorištavanju rada. Kao još jedna od kontradikcija kapitalizma postavlja se potreba kapitala da u isto vrijeme snižava cijenu rada i treba potrošače s dostatnom kupovnom moći. Neujednačeni razvoj globalnog kapitalizma mu donosi profit te fragmentacija svijeta u odvojene ekonomije sa svojim društvenim režimima i radnim uvjetima pogoduje tržištu. "Od početka, kapitalistički imperijalizam je bio pod utjecajem jedne od najvećih kontradikcija kapitalizma: potrebe da se nametnu ekonomski "zakoni" što univerzalnije i da se u isto vrijeme ograniče štetne posljedice koje ta univerzalizacija ima za kapital sam" (Wood 2003:137). I Kevin Doogan¹⁰ smatra da percepcija o transformaciji dolazi od prenaplaćavanja mobilnosti ne-financijskog kapitala i umanjivanja uloge države u tržišnoj ekonomiji. Propovjednici globalizacije (među koje uključuje i U. Becka) ne traže empirijske potvrde svojih pozicija i pridonose "odvajanju ekonomskih sila od materijalne stvarnosti". Bauk globalizacije se koristi kao strašilo za implementaciju nepopularnih nacionalnih politika ekonomije koje vode smanjivanju socijalne sigurnosti i osjećaja sigurnosti općenito, štoviše, države pronalaze nove načine da plaše svoje građane i drže ih u pokornosti. Diskurs o novom kapitalizmu je po njemu samo nova ideološka ofenziva (McCabe 2010).

Teškoće u shvaćanjima promjena u industrijskim odnosima se vide i u pokušajima artikuliranja novih perspektiva političke ekonomije, na primjer perspektive "varijeteta kapitalizma" P. A. Halla i D. Soskicea. Prema toj perspektivi središnji akter u oba idealtipska varijeteta kapitalizma (liberalno-tržišnoj ekonomiji i koordiniranoj tržišnoj ekonomiji te svim međuvarijantama koje u stvarnosti mogu postojati) je tvrtka te su

9 Citat iz "The Age of Abundance" Brinka Lindsaya.

10 Autor knjige "New Capitalism? The Transformation of Work."

varijeteti kapitalizma vidljivi u "sistemskim razlikama u korporativnim strategijama između nacija" (Hall i Soskice 2004:15) pri čemu ostali akteri kao vlade i tržišta otvaraju prilike koje tvrtke koriste najbolje što mogu da poboljšaju svoj položaj i ostvare komparativnu prednost. U ovoj perspektivi i pokušaju analize kapitalizma klasa se niti ne spominje, radnici su bitni jedino u ulozi zaposlenika tvrtki što je opravdano činjenicom da je u kontekstu današnjih globalizacijskih procesa organizirani otpor radnika u liberalno-tržišnim ekonomijama tako blag da je beznačajan te da će u kordiniranim tržišnim ekonomijama "politička dinamika inspirirana globalizacijom donijeti manje klasnog konflikta i doći će do formiranja među-klasnih koalicija" (Hall i Soskice 2004:58) između zaposlenika i tvrtki sa istim interesima to jest istim preferencijama za određenim režimima regulacije tržišta što je vidljivo u fokusu na socijalni dijalog naspram kolektivnog pregovaranja. U oba slučaja, u liberalno-tržišnoj ekonomiji i kordiniranoj tržišnoj ekonomiji, krajnji cilj je očuvanje ili poboljšanje komparativne prednosti nacionalnih ekonomija te se sve metode koje pomažu tom cilju (deregulacija, fleksibilizacija, mijenjanje radničkih prava, socijalnih usluga države...) vrednuju jedino prema tome koliko služe cilju i kombiniraju što brže i fleksibilnije prema željama tvrtki. I prema ovoj perspektivi između radnika i institucionalnih mreža tvrtki i tržišta vlada nesumjerljiva razlika u moći. te tu razliku kao i razliku između varijeteta kapitalizma tvrtke kao glavni akteri kapitalizma vješto koriste za ostvarivanje komparativne prednosti.

Suprotstavljene teorije i narativi o prirodi promjene kapitalizma i suvremenih društava također imaju svoje ideološke pozadine i posljedice kad stvaraju predikcije za budućnost i pokušavaju se prevesti u moguće scenarije budućnosti (kako to čini Beck) ili u političke strategije za organiziranje nekih budućih (ne)radničkih pokreta i sindikata (kako to rade Guattari, Negri i Gorz) no ono o čemu se svi navedeni autori slažu je činjenica da je nestabilnost to jest prekarnost postala jedna od glavnih karakteristika društva i da prevedena na polje tržišta rada kao polje koje je ključno za održavanje egzistencije članova društva i društva samoga zaslužuje posebnu pažnju i analizu, kako u istraživanju prekarnog rada tako i posljedicama prekarnog rada koje se mogu tumačiti kroz različite ideološke perspektive koje su u sociološkom diskursu vidljive kroz narative o nestanku klasa ili o

formiranju novih klasa.

2. Prekarni rad

2.1. Prekarna definicija prekarnog rada

Definiranje prekarnog rada je izazovan zadatak jer je nemoguće u isto vrijeme ograničiti definiciju i obuhvatiti svaki oblika rada koji sa sobom nosi razinu nesigurnosti. Glavno obilježje prekarnog rada - kako mu i sam naziv govori - je nesigurnost koja se prenosi i na teorijsku i metodološku nesigurnost u istraživanju prekarnog rada jer se njegova nestandardnost teško jednoznačno iščitava iz postojećih ekonomskih i socioloških statistika o radu, ekonomskih modela, političkih mjera pa tako i iz teorijskih definicija.

Kao što je prethodno poglavlje o transformacijama kapitalizma nastojalo prikazati, prekarnost rada je osobina rada od početaka plaćenog zaposlenja (što je ograničen pogled na rad koji isključuje kućanski rad, rad u neformalnom sektoru koji su također u velikoj mjeri prekarni).

O prekarnosti se, u kontekstu zaposlenja, počelo pojačano raspravljati sredinom 70-ih godina nakon prepoznavanja prvih posljedica ispunjavanja zahtjeva za većom fleksibilnošću tržišta rada. MOR je 1986. godine organizirala seminar na temu fleksibilnosti tržišta rada sa željom da se koncept fleksibilnosti definira i stvore statističke mjere s kojima bi se mogao procijeniti utjecaj fleksibilnosti na tržište, nezaposlenost i nesigurnost te da se osmisle i implementiraju nove mjere i institucionalni okviri koji bi bili odgovor na promjene u nastanku. Dvije godine kasnije uslijedio je seminar o prekarnom radu, šireći fokus interesa sa zaposlenja na rad i s formalnih oblika zaposlenja na neformalne, prepoznajući atipični ili nestandardni rad kao alarmantnu statističku činjenicu. Atipičnim radom su proglašeni različiti oblici rada koji se po svojim karakteristikama ne poklapaju sa standardnim zaposlenjem - privremeni, povremeni rad, rad na nepuno radno vrijeme, različiti oblici prikrivenog i ilegalnog rada, kućanski rad, rad na crno te samozaposlenje.

Opasnost pri korištenju ove heterogene (negativne) definicije je u tome što se ne mogu svi atipični oblici rada smatrati prekarnim te je iskazana potreba za definiranjem kriterija prekarnosti (Rodgers 1989).

Da bi nestandardni oblik rada bio smatran nesigurnim to jest prekarnim radom Gerry Rodgers je predložio identifikaciju prema četiri dimenzije prekarnosti: vremenskoj (razini sigurnosti u kontinuitet zaposlenja i rizik od gubitka posla), organizacijskoj (kolektivnoj i individualnoj kontroli nad radnim procesom, radnim vremenom i smjenama, tempom rada; iznos plaće, zdravstveni i sigurnosni aspekt rada), socijalnoj (razini regulirane zaštite, zaštite kroz sindikalno predstavništvo ili pravnu zaštitu, pristup socijalnom osiguranju) i ekonomskoj (razina plaće dovoljna za održavanje radnika i njegovih uzdržavanih, povećanje plaće) (Rodgers 1989 i Frade et alli 2004).

Prekarnim radom se može smatrati svaki oblik ne-standardnog rada, rada koji odudara od situacije tradicionalnog modela zaposlenja: stabilnog radnog mjesta sa punim radnim vremenom gdje radnik ima jednog poslodavca po čijem nalogu radi, posao traje kontinuirano kroz cijelu godinu i radnik očekuje da će biti zaposlen na neodređeno te uživa određene beneficije i oblike osiguranja. Ne-standardni oblik zaposlenja, kontingentno zaposlenje, odudara od definicije standardnog radnog odnosa u četiri varijante: kao zaposlenost na nepuno radno vrijeme; privremena zaposlenost putem ugovora na određeno, sezonska ili povremena zaposlenost; samozapošljavanje bez zapošljavanja drugih radnika i držanje više poslova istovremeno (Vosko et alli. 2003).

S problemom operacionalizacije prekarnog rada i poteškoćom stvaranja integrirane mjere prekarnog rada se bavio i konzorcij institucija pod pokroviteljstvom Europske komisije u komparativnoj studiji europskih tržišta rada i rizika povezanih sa fleksibilnim ekonomijama čiji rezultati su objavljeni 2004. godine. Prekarnu zaposlenost su shvatili kao "multidimenzionalni koncept" (Frade et alli 2004:5) te su razdvojili dva načina shvaćanja prekarne zaposlenosti u znanstvenoj uporabi (Frade et alli 2004:7). Ustvrdili su da se na odnose zaposlenja i poslova može referirati empirijski - s referencom na činjenice, podatke i statistike, te evaluativno - s referencom na standard ili normu koja je izražena u terminima prava, legislative rada i kolektivne zaštite. S ovom podjelom su odbacili daljnji fokus na

atipično zaposlenje koje se definiralo s obzirom na empirijski standard te je uključivalo oblike rada koji su i bolji i lošiji od procijenjene norme/standarda te zaključili da je fokus potrebno prebaciti na prekarnu zaposlenost to jest na oblike zaposlenja koje su ispod utvrđene norme.

Problem pronalaska prikladnih indikatora u postojećim statističkim izvorima je potaknulo rasprave o razvijanju novih indikatora. Neki od istraživača u konzorciju smatrali su da je prikladnije vezati pojam prekarnosti uz, također teško mjerljivu, "kvalitetu zaposlenja" kao komplementarni pojam te čak prebaciti fokus istraživanja sa prekarnosti na kvalitetu (Frade et alli 2004:8). Naizgled benigne prepirke o nomenklaturi indikatora i perspektive u kontekstu ovog istraživanja mogu imati dalekosežne posljedice za implementaciju i kreiranje ekonomskih i političkih mjera za poboljšanje stanja tržišta rada te evociraju na, također naizgled benigne, promjene koje su se ranijih desetljeća događale u MOR-u s prebacivanja fokusa sa zaštite prava radnika na istraživanja o siromaštvu te promjene prelaska s kolektivnog pregovaranja na socijalni dijalog. Prihvatanje modela po kojem je na jednoj strani "kvaliteta zaposlenja" a na drugog "prekarnost" ponovno bi dovela do normalizacije dihotomije koja se prije prividno postavljala između "sigurnih" i "nesigurnih", kako u empirijskom tako i u evaluativnom smislu postavljajući siguran posao ili kvalitetan posao po određenim kriterijima kao ideal zaposlenja za sve aktere - radnike, sindikate, državu i poslodavce.

Konačno, kao šira definicija prekarnog zaposlenja prihvaćeno je shvaćanje da "prekarno zaposlenje uključuje različite oblike zaposlenja (na primjer privremeno zaposlenje, podzaposlenost, kvazi samo-zaposlenje, rad na dežurstva) koja su uspostavljena ispod društveno prihvaćenih normativnih standarda (tipično izraženih u terminima prava, legislativne zaštite zaposlenja i kolektivne zaštite) po jednom ili više kriterija (četiri dimenzije prekarnosti) što rezultira s nejednakostima između radnika (između radnika i zaposlenika i između samih radnika koji vode prema segmentaciji rada) i neujednačene distribucije nesigurnosti i rizika koje su tipično povezane s ekonomskim životom općenito i s tržištem rada posebno" (Frade et alli 2004:9).

Definicije prekarnog rada variraju i s obzirom na ciljeve istraživanja u kojima se

koriste te ovise i o definiciji rada koja se prihvaća (rad kao plaćeno zaposlenje, kućanski rad, neplaćeni rad...) te njihova operacionalizacija može poprimiti vrlo različite oblike u različitim društvima imajući na umu različite procjene standarda zaposlenja koje uključuju i analize institucionalnih okvira tržišta rada, pravnih, političkih i ekonomskih mjera zaštite radnika te promjena sistema proizvodnje.

2.2. Raširenost prekarnog rada i okvir interpretacije

Procjene raširenosti prekarnog rada mogu biti napravljene kroz agregaciju podataka o različitim oblicima prekarne zaposlenosti ili prihvaćanjem "niskokvalitetnih poslova" kao prekarnih, tako najčešće procjene govore da 25-30% od totalne zaposlenosti čini prekarna zaposlenost (Frade et alli 2004:5). Procjene je potrebno prilagoditi državama koje se promatra jer postoje razlike između zemalja po razini osiguranih prava i zaštite te uloge sindikata i njihovog odnosa prema trajno i privremeno zaposlenim.

Sredinom 80-ih godina privremeni rad je činio između 3% i 10% svog zaposlenja u zemljama Europske ekonomske zajednice no postoci bi bili viši da se u kategoriju privremenog rada uključuju i pripravnički ugovori i rad u neformalnoj ekonomiji. Polovicu privremeno zaposlenih su činili mlađi od 25 godina. Rast privremenog zaposlenja se u nekim zemljama, na primjer u Francuskoj, odrazio na nezaposlenost te je 1987. godine kraj ugovora o radu na određeno vrijeme u 42% slučajeva bio razlog nezaposlenosti dok je 1979. godine to bio u samo 25% slučajeva (Rodgers 1989:6). Rad na nepuno radno vrijeme je sredinom 80-ih godina u sjevernoj Europi činio 10-25% zaposlenja od kojih su radnice činile 80-90% tako da je pola ženske radničke populacije u Belgiji, Francuskoj, Zapadnoj Njemačkoj i Nizozemskoj bilo zaposleno na pola radnog vremena (Rodgers 1989:7).

Rezultati Trećeg europskog istraživanja o radnim uvjetima koje je 2000. godine provela Europska fundacija za poboljšanje radnih i životnih uvjeta (Frade et alli 2004:11) gdje su radni uvjeti analizirani kroz spektar kriterija prekarnosti s mogućim varijantama (8

indikatora¹¹⁾ pokazuju da se na razini Europske unije na 70% ispitanika odnosi barem jedan indikator prekarnosti, najmanje u Njemačkoj (65%) a najviše u Španjolskoj (79%). Španjolska prednjači i po broju ispitanika na koje se odnose barem dva indikatora prekarnosti (52%). Incidencija prekarnosti je niža za ispitanike na koje se odnose barem tri indikatora Njemačka i Italija 16% dok je u Španjolskoj 30% ispitanika prekarno po tri indikatora. Najviša incidencija različitih oblika prekarnog rada se po istraživanju konzorcija nalazi u sektoru izvedbenih umjetnosti, kućne brige za starije (care work) i u call centrima (Frade et alli 2004:12).

Prema Studiji o prekarnom radu i socijalnim pravima provedenoj 2011. godine u 12 zemalja Europske Unije¹² nestandardni oblici rada dominiraju u Španjolskoj, Grčkoj i Irskoj u kojima je postotak ugovora na neodređeno vrijeme značajno manji nego EU27 prosjek. (Grčka 57%, Irska 61%, Španjolska 68% naspram EU27 prosjeka koji iznosi 80% u korist ugovora na neodređeno) (McKay et alli 2012:5). Kao značajan izvor prekarnog rada otkrivaju se agencije za privremeno zapošljavanje koje u deset od dvanaest istraživanih zemalja bilježe porast zapošljavanja. Sektori koje ovo istraživanje prepoznaje kao one u kojima je prekarni rad najzastupljeniji su: hospitality¹³, poljoprivreda (sezonski rad), građevinarstvo ("lažno samozapošljavanje", sezonski rad), maloprodaja i čišćenje (McKay et alli 2012:6). Osim što se prekarni rad može promatrati prema indikatorima prekarnosti važno je naglasiti ulogu društvenog konteksta, na primjer u istraživanju percepcija nesigurnosti, te koliko je ispitanicima važan pojedini indikator sigurnosti (mogućnost planiranja budućnosti, dohodak dovoljan za dostojan život, zaštita od neopravdanog otpuštanja, socijalna zaštita, dugotrajnost zaposlenja i sigurnost zaposlenja) gdje samo jedna trećina francuskih ispitanika smatra da je ključan element prekarnosti nemogućnost ostvarivanja radničkih prava dok je u ostalim zemljama u uzorku postotak ispitanika koji taj

11 Osam indikatora koji su konstruirani za ovo istraživanje provedeno u 15 zemalja EU: najniži kvartil prihoda, radni staž manji od godine dana, ugovor o radu na određeno, niski intelektualni sadržaj posla, visoka razina heteronomije u radu, napastvovanje u zadnjih 12 mjeseci, loše radno vrijeme, loše radno okruženje (fizičko). (Frade et alli 2004:60)

12 Bugarskoj, Španjolskoj, Francuskoj, Njemačkoj, Grčkoj, Irskoj, Latviji, Nizozemskoj, Poljskoj, Švedskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu.

13 Uslužne djelatnosti koje uključuju ugostiteljstvo, transport i ostale djelatnosti u turizmu i industriji zabave.

element smatraju važnim iznad 60% (McKay et alli 2012:90). Ovakva percepcija francuskih ispitanika ima smisla ako znamo da prema OECD-ovim indikatorima zaštite zaposlenja Francuska ima najviši rezultat zaštite radnika. Percepcija nesigurnosti će biti veća u zemljama sa visokom nezaposlenošću, malom gustoćom sindikalne pokrivenosti, nedostatnim naknadama za nezaposlene i u post-socijalističkim zemljama.

Kalleberg upozorava da je zbog nedostatka sistematskih i longitudinalnih podataka, ne samo o promjenama u radnim odnosima i načinima zapošljavanja već i strukturalnih promjena tvrtki i institucija teško ocjenjivati opseg i drastičnost promjena no svoje tvrdnje o rastu prekarnog rada u SAD-u temelji na podacima o porastu u dugotrajnoj nezaposlenosti, padu radničke privrženosti poslodavcu, rastu nestandardnog i kontingentnog rada te u povećanom premještanju rizika s poslodavca na radnika (Kalleberg 2009:6-7).

Svaka interpretacija prekarnog rada treba uzeti u obzir promjene uvjeta tržišta rada (Rodgers 1989:9), industrijskog sistema i strukture poduzeća (isto: 10), i institucionalnog okvira tržišta rada (isto: 11). Tržišta rada u državama koje su odustale od predanosti punom zaposlenju imaju velike rezervne mase radne snage, nezaposlenih koji su u natjecanju za malobrojne dostupne prilike za zaradu te to pridonosi i dodatnom snižavanju cijene rada i pristajanju na poslove "niske kvalitete" i daljnje kompromise u obujmu individualnih i kolektivnih prava. Promjene industrijskog sistema i strukture poduzeća se očituju u rastu uslužnog sektora koji po svojoj organizaciji preferira lako zamjenjive i fleksibilne radnike, otpuštanja su postala dio strategije restrukturiranja koji povećava profit i smanjuje radničku kolektivnu moć (Kalleberg 2009), model fleksibilnog poduzeća podrazumijeva dva tipa zaposlenika - baze zaposlenika u sigurnim i standardnim radnim odnosima i brojniju periferiju zaposlenika koji se zapošljavaju po potrebi, projektno, povremeno i privremeno (Rodgers 1989). Institucionalni okvir tržišta rada koji čine država i reakcije kolektivnih organizacija na tržištu rada pokazuju ambivalentne odnose prema prekranom radu. S jedne strane država, koja je u prošlosti diktirala minimalne norme sigurnosti svojih građana, se povlači pred zahtjevima poslodavaca za deregulacijom i sama pridonosi rastvaranju socijalne države te je u mnogim zemljama, kao poslodavac, pridonosila razvoju atipičnih

oblika rada, na primjer zaposlenja na nepuno radno vrijeme u Ujedinjenom kraljevstvu, Belgiji i Nizozemskoj (Rodgers 1989), isto tako vladine mjere i načini financiranja pojedinih sektora (izvedbenih umjetnosti, kulture, nevladinog sektora) pridonose normalizaciji projektnog rada i tako pridonose prekarizaciji (Frade et alli 2004). Kolektivne organizacije na tržištu rada (sindikati) nemaju jedinstven odgovor na prekaran rad jer model fleksibilnog poduzeća stvara razlike između radnika na osnovi uspostavljene vrste radnog odnosa te se prekaran rad postavlja kao prijetnja i postojanju samih sindikata (Mitropoulos 2005).

Pokušaji interpretacije pojave, prirode, značaja prekarnog rada su i sami konfuzni i nejasni jer se ni sami akteri (vlade, radnici, sindikati) nisu jasno postavili prema prekarnom radu, imaju različita shvaćanja prekarnog rada kao privremenog poremećaja nasuprot novoj normi, kao problema proizašlog iz ekonomske krize a ne sistema proizvodnje te kao kontingencije koju je nemoguće urediti i prevesti u političke mjere, pregovaračke strategije i zahtjeve.

2.3 Prekarni radnici

Prekarizacija rada i njezine posljedice se mogu shvatiti i kao inverzija proletarizacije radnika. Proletarizacija - mišljena kao proces oduzimanja sredstava za proizvodnju obrtnicima a s njima oduzimanje i poziva, vještina i svih partikularnosti koje su ih usmjeravale na privatne interese te stvaranja uvjeta u kojima bi mogli shvatiti sebe kao univerzalnu radnu snagu obavljajući društveni apstraktni rad - u je sadržavala emancipatorski ideal po kojem su radnici lišeni svih vještina iz ničega mogli postati sve, "pošto nemaju pojedinačnih vještina imaju univerzalnu društvenu sposobnost da ih sve nauče; pošto nisu vezani za nijedan određeni posao ni proizvodnju u poziciji su da preuzmu kontrolu i vlasništvo nad svim sistemima industrijske proizvodnje i cijelim svijetom..." (Gorz 1982:24). Procesi prekarizacije ispoljavaju samo negativne i neemancipirajuće

potencijale proletarizacije - neoslobađajuću zamjenjivost, neperspektivnost posla i "izloženost pritiscima i iskustvima koja vode u prekarnu egzistenciju, život u sadašnjosti, bez sigurnog identiteta ili osjećaja razvoja postignutog kroz rad i životni stil" (Standing 2011:16).

Idealan radnik bi prema željama poslodavca bio onaj kojem je posao prioritet u životu - mlad, samac, bez djece i vlastitih roditelja o kojima treba brinuti, dostupan u svakom trenutku (Svendsen 2012:153) no takav neopterećeni radnik je nerealan zahtjev koji samo pokušava prebaciti odgovornost za zaposlenje sa sistema i tržišta rada na individualne osobine radnika i njihovu predanost poslu i traženju zaposlenja. Nerealnost tog očekivanja je očita osobito u slučaju radnica, zbog trostruke opterećenosti uzrokovane smanjivanjem socijalnih usluga države koje uz rad na poslu, ostavlja na pojedincu i rad kod kuće i brigu za starije osobe u obitelji (Standing 2011:61). Dio prekarnog rada se predstavlja kao dobrovoljan izbor pojedinaca koji su i sami dinamični, fleksibilni, i inovativni tako da zahtijevaju i poseban radni odnos koji ispunjava njihove potrebe jer i poslovi se konzumiraju i moraju biti zanimljivi u "društvu sakupljača iskustava" (Bauman 2005:34) te se figura umjetnika postavlja kao "egzemplarna figura post-fordističkog radnika" što pridonosi romantizaciji prekarnog rada i "industrijalizaciji bohemije" (Mitropoulos 2005) makar su stvarni akteri prekarnosti nedokumentirani migrantski radnici, nezaposleni mladi (NEETs)¹⁴ i žene. Prekarni radnici su u velikoj mjeri inspirirali teoretičare i istraživače raznih disciplina postavljajući se kao suvremene figure Simmelovog stranca u radnoj okolini, figure nesigurnosti i upozorenja za ostale radnike te generirajući brojne nomenklature koje bi trebale opisati prekarne radnike kao zasebnu kategoriju.

"Stagnirajuća populacija" prema Marxu, dio relativnog viška populacije koji je neredovito zaposlen i čiji su životni uvjeti ispod prosječnog nivoa radničke klase zbog čega je taj dio populacije osobito pogodan za posebne oblike kapitalističke eksploatacije (Braverman 1998:275); "ne-garantirani urbani proletarijat" (Guattari i Negri 1990:84) kao

14 NEET je skraćenica za mladu osobu koja nije u sustavu obrazovanja, zaposlenja ni usavršavanja. (*not in education, employment or training*).

novi marginalci koji su potencijalni nositelji potreba i želja većine; "ne-klasa ne-radnika" (Gorz 1982:7) ili "ne-klasa post-industrijskih proletera" (Gorz 1982:66) koja je u 80-im godinama koje su donosile promjene organizacije rada postala stratum koji je alergičan na rad i njegovu besmislenost te traži njegovo ukinuće a ne prisvajanje sredstava proizvodnje; "siromašno radništvo"¹⁵ (Bauman 2005:37) što sugerira raskidanje društvenog ugovora po kojemu je radniku-građaninu osiguran određeni standard života samim time što je u radnom odnosu. Heterogenosti prekarnog rada odgovara i pojmovna heterogenost te se uz navedene općenitije nazive koriste i oni koji jasno aludiraju na oblik rada koji se obavlja: na primjer, "kognitivan rad" to jest "kognitarijat" ili "*knowledge workers*" (Berardi 2009a:9, Svendsen 2012:101 i Standing 2010:78) koji se u dobu "kognitivnog kapitalizma" (Berardi 2009b:9) pokazuje kao element koji može dovesti do promjene društvenih odnosa zbog svog kreativnog potencijala i odrastanja u post-industrijskom okruženju novih tehnologija i industriji upravljanja znanjem čime Berardi premješta naglasak sa klasne perspektive na generacijsku; posebnost prekarnog rada se idealizira i nazivima "kreativnog rada" i "kreativne klase" (Svendsen 2012:51) dok se aspekti prekarnog rada kao što su neperspektivnost, nemogućnost napredovanja i izgradnje karijere i osobnog ispunjenja te uzlet uslužnog sektora iščitava iz naziva "McPoslovi"¹⁶ (Svendsen 2012: 50) i "urbani nomadi" (Svendsen 2012:52) koji su u stalnoj potrazi za sigurnijim i kvalitetnijim radnim odnosima.

Brojnost radnika koji su u prekarnom radnom odnosu te stvarnost ekonomske krize i nesigurnosti koje su dio post-industrijskog društva i političke ekonomije rizika navode neke sociologe da tvrde da svjedočimo nastajanju "nove opasne klase" (podnaslov Standingove knjige "Prekarijat"). Ove tvrdnje su i same opasne ako se analitički i kritički osvrnemo na sociološki koncept klase i njegovo korištenje u neznanstvene svrhe u političkim i aktivističkim diskursima kao i u socio-ekonomskim istraživanjima klasa u svrhe kreiranja socijalnih i ekonomskih mjera.

15 *Working poor*. I prva istraživanja načina i kvalitete života radništva, na primjer ona Charlesa Bootha i Seebhoma Rowntreeja su pokazala da i oni koji rade mogu biti na rubu egzistencije.

16 *McJobs*.

3. Klasa

3.1. Pristupi istraživanju klasa

Koncept klase se u svakodnevnom diskursu ali i u sociološkim raspravama pokazuje kao prazni referent u koji upisujemo značenja i polažemo nade u njegove eksplanatorne i predikcijske moći ili u njegovu prividnu objektivnost jer je jedan od poznatijih i češće korištenih pojmova u društvenim znanostima te kao takav predstavlja imaginaran temelj znanstvene stabilnosti društvenih znanosti koja nema svojih (naizgled) univerzalno važećih zakona kao prirodne znanosti. E. O. Wright tvrdi da su akademske rasprave o konceptu klase jedino one koje nude alternativne prijedloge koncepta klase za traženje odgovora na ista istraživačka pitanja (Wright 2005a) dok su rasprave koje stavljaju naglasak na samo pitanje klasa - njihov nestanak, pojavu novih klasa ili pitanja koja se bave s tim da li je klasa još važna ili ne - rasprave koje treba promatrati imajući na umu različite teoretske tradicije klasne analize ali i ideološke i političke strategije koje su u pozadini tih rasprava.

Koncept klase u sociološkoj metodologiji je oruđe za istraživanje društvene stratifikacije i "otkrivanje principa strukturiranja nejednakosti u različitim tipovima društva" (Sekulić 1991:11) no može odgovarati i na "pitanja o subjektivnom identitetu pojedinaca u suvremenom društvu" (Wright 2005c:180). Svako društvo je stratificirano (postoje hijerarhijski odnos između različitih dijelova društvene strukture) prema mnoštvu dimenzija te je pitanje analitičkog pristupa koje dimenzije stratifikacije se u određenim teorijskim okvirima i istraživanjima uzimaju kao one određujuće za društvenu strukturu.

Načelno se razlikuju dva pristupa istraživanju stratifikacije - klasni i stratifikacijski pristup. Prema R. Dahrendorfu klasni pristup polazi od heurističke usmjerenosti na konflikt dok stratifikacijski pristup traži princip koji uređuje hijerarhijski odnos među grupama. Neka od obilježja klasnog pristupa prema P. Jambreku su velika distanca između niže i više klase, zatvorene klasne granice, dihotomna struktura ili mali broj klasa, intenzivni socijalni konflikti između klasa, političko organiziranje na temelju klasnog interesa dok su neka od obilježja stratifikacijskog pristupa što prikazi društvene strukture tim pristupom ukazuju na

malu distancu između strata, veliku socijalnu mobilnost između strata, kontinuirani veliki broj društvenih grupa, konflikti su institucionalizirani i imaju funkciju te političko organiziranje i preferencije presijecaju klasne podjele (Sekulić 1991:9-11).

Pristup klasnoj analizi se može razlikovati i u shvaćanju koncepta klase kao idealnog tipa ili kao konstrukta (realnog fenomena). Weberijanske klasne analize se vode Weberovim shvaćanjem idealtipskih konstrukcija u sociologiji kao apstrakcija karakteristika specifičnih za neku pojavu koje istraživači konstruiraju da bi ih mogli uspoređivati sa fenomenima stvarnosti koje nikada ne možemo u punoj kompleksnosti shvatiti niti prenijeti u statičke kategorije. Takvo shvaćanje se može identificirati i u Marxovom polariziranom modelu strukture društva no uvijek valja imati na umu da su idealni tipovi stvoreni u određenim povijesnim i društvenim kontekstima te ih je potrebno prilagođavati vremenu u kojem se koriste te da je "klasnost empirijsko pitanje" i vrijednost koncepta treba određivati prema tome koliko pridonosi objašnjavanju društvene stvarnosti i može li se smjestiti u sisteme kauzalnog objašnjavanja (Sekulić 1991:14). Koncept klase shvaćen kao konstrukt (realni fenomen) shvaća klase kao realne grupacije u društvu koje su organizirane i djeluju no naglašava da su i same empirijske činjenice konstrukti te da su načini na koje ih prepoznamo utemeljeni na određenim teorijskim i spoznajnim okvirima. I ovaj pristup naglašava da su koncepti klase koji samo imenuju neku klasu kao stvarnu besmisleni ako nisu povezani sa nekom teorijom klasa koja objašnjava društvenu strukturu.

Koncept klase može poslužiti u objašnjavanju brojnih pitanja o društvenoj strukturi i nejednakostima te E. O. Wright navodi šest pitanja koja se mogu objasniti uz pomoć različitih klasnih teorija te se s različitim naglaskom kombinirati u objašnjavanju društvene stvarnosti. Prvo pitanje je "Gdje se ljudi objektivno nalaze po distribuciji materijalne nejednakosti?" (Wright 2005c:183) te pretpostavlja da je koncept klase koji će odgovoriti na to pitanje stratifikacijski koncept koji ljude rangira po dohotku i bogatstvu te se može prikazati modelom društvene ljestvice koja pretpostavlja mobilnost. Nomenklatura klasa koja prevladava u takvim stratifikacijskim modelima je povezana sa lokacijama na ljestvici (viša klasa, viša srednja klasa, srednja klasa, niža srednja klasa, niža klasa i potklasa). Drugo pitanje se odnosi na shvaćanje klasa kao subjektivno određenih grupa i glasi "Što

objašnjava kako ljudi sebe i druge, individualno i kolektivno, smještaju unutar struktura nejednakosti" (Wright 2005c:183)? Klase su u tom kontekstu shvaćene kao "društvene kategorije koje generiraju subjektivno određena iskustva koja oblikuju identitete koje ljudi koriste da se smjeste unutar tih kategorija sistema ekonomske stratifikacije" (Wright 2005c:184). Sadržaj atributa prema kojima se ljude smješta u kategorije sistema ekonomske stratifikacije je promjenjiv s obzirom na istraživanja društva i trenutke te će u nekim kontekstima biti više vezan za životne stilove a u drugima za visinu dohotka. Ovo pitanje je važno u pristupima koji se pozivaju na istraživanja klase po uzoru na Pierra Bourdieua koji je svoj pristup temeljio na "klasifikacijskim borbama" i simboličkim granicama među klasama. Neo-durkheimovski pristupi klasnoj analizi kao na primjer pristup Davida Gruskyja smatraju ovo pitanje temeljnim jer klase shvaćaju kao "prave" grupe s određenim granicama koje imaju posljedice na životne šanse i iskustva pojedinaca na mikro-razini te im određuju identitet, solidarnost i djelovanje. Smatraju da u suvremenim tržišno razvijenim društvima te grupe odgovaraju dezintegriranim kategorijama zanimanja koja su institucionalizirana i sistemski stvaraju određena iskustva i prilike za ljude koji onda te kategorije pretvaraju u prave grupe jer u njima nalaze smisao. Shvaćanja koja tvrde da klasa kao koncept gubi smisao u objašnjavanju društvene strukture današnjeg društva stavljaju naglasak na subjektivni identitet i formaciju grupa (pristup post-klasne analize Jana Pakulskog). Treće pitanje je pitanje životnih šansi: "Što objašnjava nejednakost u životnim šansama i materijalnom standardu života" (Wright 2005c:185)? Koncept klase koji odgovara na ovo pitanje objašnjava nejednakost u odnosima ljudi prema resursima koji stvaraju prihode te je klasa shvaćena relacijski. Osnovna formula klasne analize životnih šansi je "što imaš određuje što ćeš dobiti" te se taj pristup može pronaći kod Marxa, Webera i Bourdieua makar su im shvaćanja opsega resursa različita. Četvrto pitanje veže koncept klase uz teoriju konflikta i aspekte nejednakosti u ekonomskim prilikama "Kakvi društveni prekidi sistemski oblikuju konflikte" (Wright 2005c:188)? Klasa je u ovoj tradiciji viđena kao koncept koji objašnjava društvene konflikte te je konflikt shvaćen kao inherentna osobina klasnih odnosa. Peto pitanje "Kako karakterizirati i objašnjavati varijacije u povijesti društvene organizacije nejednakosti?" (Wright 2005c:189) zahtjeva koncept klase

koji je fleksibilan s obzirom na makro promjene u različitim kontekstima. Takvi koncepti klase su oni u marksističkoj¹⁷ i weberijanskoj¹⁸ tradiciji te u post-klasnom pristupu¹⁹. Kao posljednje važno pitanje na koje klasa pruža odgovore je pitanje emancipacije "Kakve su transformacije potrebne da se eliminira ekonomska opresija i eksploatacija unutar kapitalističkog društva?" (Wright 2005c:191) čime je implicirano objašnjenje mehanizama koje generiraju ekonomsku nejednakost, normativno vrednovanje tih nejednakosti i vizija promjene kao ključni dio političkog projekta društvene emancipacije.

Prije nego što pokušam predložiti načine na koje se prekarni rad i prekarnost može istraživati kroz neka od vodećih pitanja u klasnim teorijama prikazati ću klasnu teoriju koju pokušava ustanoviti Guy Standing²⁰ da ustvrdi pojavu prekarne klase te istraživanje klasa provedeno u Velikoj Britaniji pod pokroviteljstvom BBC-a²¹ s kojim su znanstvenici željeli predstaviti novi model klasa te su se u svom identificiranju prekarne klase pozivali na Standingov rad.

17 "U marksističkoj tradiciji najznačajniji aspekt historijske varijacije u nejednakosti je način na koji ekonomski sistemi variraju s obzirom na proizvodnju i raspodjelu ekonomskog viška vrijednosti...Oba načina organiziranja ekonomskih odnosa [kapitalizam i feudalizam op.a] konstituiraju klasne strukture jer su oba sistema izgrađena na prisvajanju ekonomskog viška vrijednosti od strane izrabljivačke klase ali su kvalitativno različiti u procesima s kojima se to [prisvajanje op.a] ostvaruje." (Wright 2005c:190)

18 "Za Webera je središnji problem historijske varijacije relativna trajnost različitih oblika nejednakosti, osobito klase i statusa... (K)ritični kontrast između kapitalizma i feudalizma nije u dva tipa klasne strukture već između društva u kojem je status osnovni temelj moći i nejednakosti te društva u kojem je status ta osnova." (Wright 2005c: 190) Klase su postojale i u feudalizmu ali nisu bile dominantna osnova nejednakosti što Weber veže i uz problem racionalizacije.

19 U post-klasnom pristupu je naglasak na opisivanju društvene organizacije nejednakosti u specifičnim periodima kapitalističkog razvoja te na prijelazu iz strukturiranog i koherentnog sistema nejednakosti industrijskog kapitalizma u fragmentirani sistem kompleksnih nejednakosti u postmodernim društvima. (Wright 2005c:190)

20 Guy Standing "The Precariat: The New Dangerous Class"

21 Mike Savage et alli "A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment"

3.2 Apologija prekarne klase

Guy Standing²² je ekonomist i stručnjak za industrijske odnose te se u svojoj bogatoj karijeri može podičiti konzultantskim, predavačkim i istraživačkim radom u vodećim svjetskim institucijama. Radio je i u MOR-u od 1975.-2006. godine na istraživanjima fleksibilnog i nesigurnog rada te je uređivao brojne izvještaje o fleksibilnom radu i radio na konstruiranju mjera za istraživanje fleksibilnog rada²³. U svom djelu iz 2011. godine *The Precariat: The New Dangerous Class* prema vlastitim riječima želi opisati "novu grupu u svijetu, klasu u nastanku" i odgovoriti na pet pitanja: "Što je ta nova grupa? Zašto bi nas bilo briga za njen rast? Zašto raste? Tko ulazi u tu grupu? Kamo nas prekarijat vodi" (Standing 2011:vii)? Uspoređujući pitanja koja on postavlja sa ključnim pitanjima klasne analize očito je da kao ključno pitanje vidi pitanje emancipacije te je opisivanje, imenovanje i pokušaj interpelacije prekarne klase samo uvertira za predstavljanje njegovih ideja za nove političke mjere koje uključuju osnovni dohodak (Standing je jedan od osnivača i supredsjednik Basic Income Earth Network) i strategije obračuna sa propalim modelom laburizma.

Standing tvrdi da postoje dva načina za definiranje prekarijata. Prvim smatra idealno-tipski weberijanski pristup po kojem bi prekarijat bio distinktivna socio-ekonomska grupa a drugim shvaćanje da je prekarijat *klasa-u-nastanku* pri čemu se poziva na ideje o fragmentaciji globalne klasne strukture i gubljenju važnosti klase u modernom društvu. Tvrdi da je doba kad su ljudi mogli sebe i druge opisati u klasnim terminima proletarijata, radničke klase i radništva prošlo i da je "možda stvarnost takva da trebamo novi vokabular koji reflektira klasne odnose u globalnom tržišnom sistemu dvadeset i prvog stoljeća" (Standing 2011:7) iz čega daje do znanja da smatra da su se *klasni odnosi* promijenili no ne čini dovoljno da bi argumentirao tu promjenu klasnih odnosa (niti na koje klasne odnose misli) i da prekarnu klasu stavi u odnos s drugim klasama pri čemu onda nije jasno zašto inzistira na novoj nomenklaturi jer je ona u stratifikacijskim klasnim analizama ionako

22 Životopis dostupan na URL: <http://www.guystanding.com/resume>

23 *Decent work index*.

samo opisna. Ni daljnji pokušaji definicije ne odaju sigurnost i jasnoću: "Općenito govoreći, dok *stare klase* opstaju u nekim dijelovima svijeta, mi možemo identificirati *sedam grupa*."²⁴ (Standing 2011:7) čime pogrešno izjednačuje dva različita principa strukturiranja nejednakosti u smislu klasne analize ali i popularnih shvaćanja klase, naime, nigdje ne daje naznake na koja shvaćanja klase se poziva dok govori o klasi. U nastavku nabroja sedam grupa koje smatra da možemo identificirati u današnje vrijeme te ih predstavlja kao društvenu ljestvicu temeljenu na dohotku na čijem je vrhu elita²⁵, ispod nje salarijat²⁶ koji je u rangi sa hibridnom grupom koja spaja profesionalce i tehničare a koju Standing naziva *proficians*²⁷, ispod njih su manualni radnici stare radničke klase²⁸ i na dnu "rastući prekarijat" te uz njega nezaposleni i "društveno izopćeni koji žive na rubu društva" (Standing 2011:8). Potom Standing čitatelje uvjerava da sociolozi konvencionalno razmišljaju u Weberovim kategorijama stratifikacije: o klasi kao društvenom odnosu proizvodnje i pozicije u radnom procesu (pri čemu navodi distinkcije između različitih grupa radnika) i statusu koji je povezan s ugledom zanimanja. U krajnjoj liniji odbacuje podjele koje se temelje na razlici po ugovoru (nadnica i plaća) i razlike po zanimanju kao neprikladne za promatranje prekarijata te u istom mahu tvrdi da "prekarijat ima *klasne* karakteristike" ponovno bez pozivanja na neki pristup klasi ili relevantnu definiciju s kojom bi uspoređivao karakteristike da dokaže svoju tvrdnju te ih samo navodi u svojoj "definiciji" prekarijata tvrdeći da se:

"sastoji od ljudi koji imaju minimalni odnos povjerenja prema kapitalu ili državi, čime se razlikuje od salarijata. I nema nijedan od društveno-ugovornih odnosa proletarijata s kojima je

24 Op.a kurziv moj

25 Elita se "sastoji od malog broja apsurdno bogatih globalnih građana koji dominiraju univerzumom sa svojim milijardama dolara na Forbesovim listama najbogatijih, mogu utjecati na vlade bilogdje i iskazivati prevelikodušne filantropske geste." (Standing 2011:7)

26 Salarijat je u "stabilnom punom zaposlenju, neki se nadaju da se mogu probiti u elitu, ...većina ima osigurane penzije, plaćene godišnje odmore [i druge beneficije.] Nalazi se u velikim korporacijama, vladinim agencijama i javnoj administraciji uključujući civilni sektor."

27 Imaju vještine koje prodaju, visoke zarade na ugovorima, rade kao konzultanti ili samostalni radnici. Izjednačuje ih sa vazalima u srednjem vijeku (!) i psihološki ih karakterizira kao one koji ne žele standardni radni odnos već slobodu kretanja od zaposlenja do zaposlenja.

28 Govori da su socijalna država i sistemi regulacije rada stvoreni imaju tu radničku klasu u vidu no da je laburistički model podbacio i izbrisao im osjećaj društvene solidarnosti.

radna sigurnost bila pružena u zamjenu za podređenost i kontingentnu lojalnost što je bio nepisani ugovor u podlozi socijalne države. Bez pogodbe povjerenja ili sigurnosti u razmjenu za podređenost prekarijat je distinktivan u klasnim terminima. Također ima osobitu *statusnu* poziciju po tome što se ne može uredno preslikati niti u zanimanja sa visokim niti u ona sa srednjim statusom. Može se reći da prekarijat ima 'okrnjen status'. I, kao što ćemo vidjeti, njegova struktura 'društvenog dohotka'²⁹ se ne može uredno preslikati ni u stare predstave o klasi niti zanimanju. (Standing 2011:8). (...) *Za naše svrhe* [op.a kurziv moj], prekarijat se sastoji od ljudi kojima nedostaje sedam oblika sigurnosti povezane uz rad³⁰...kojima su socijalni demokrati, partije rada i sindikati težili kao svojoj agendi 'industrijskog građanstva' nakon Drugog svjetskog rata za radničku klasu i industrijski proletarijat. Ne cijene svi u prekarijatu svih sedam oblika sigurnosti ali im svima oni nedostaju" (Standing 2011:10-11).

Nabrajanje nedostataka nekih karakteristika (negativno definiranje) se ne može smatrati dovoljnim da jasno ograniči pojam prekarijata te se ova definicija pokazuje cirkularnom (prekarna/nesigurna klasa je nesigurna jer joj nedostaju oblici radne sigurnosti), preširokom (ne ograničavaju je ni statusi ni zanimanja) i nejasnom. Kad bi i prihvatili ovaj skup tvrdnji kao nominalnu definiciju koje po R. Lukiću "ne mogu biti istinite ili lažne, nego samo neelegantne ili elegantne, adekvatne ili neadekvatne, efektivne ili bezvrijedne" (Sekulić 1991:20) ne preostaje ništa drugo nego ovu "definiciju" prekarne klase ocijeniti kao neupotrebljivu za operacionalizaciju u klasnoj analizi no preostaje vidjeti za koju je to "našu svrhu" koju Standing navodi ova definicija dobra.

Slijedeći odgovore na pitanja koja je Standing postavio u uvodu: u prekarijat (bez naglaska misli li na grupu ili klasu) svrstava sve "denizens" (Standing 2011:14), građane drugoga reda to jest sve koji imaju smanjen obujam standardnih prava: građanskih,

29 Šest elemenata društvenog dohotka: samoproizvodnja, prihod od rada, vrijednost potpore od obitelji ili zajednice, beneficije za zaposlenike od tvrtki, državne beneficije i osiguranja, ušteđevina i dobit od ulaganja. (Standing 2011:11)

30 Sedam oblika radne sigurnosti pod industrijskim građanstvom: sigurnost tržišta rada (jednake prilike za zarađivanje, na makro razini predanost vlade 'punoj zaposlenosti'), sigurnost zaposlenja (zaštita od otpuštanja, regulacija zapošljavanja, penali za poslodavce), sigurnost posla (sposobnost i prilika zadržati nišu u zaposlenju, prilike za mobilnost u viši status i prihode), sigurnost rada (zaštita od nesigurnosti na radnom mjestu, ograničavanje radnog vremena), sigurnost reprodukcije vještina (prilika za stjecanje vještina i njihovu uporabu), sigurnost prihoda (stabilan i prikladan prihod, zaštita u vidu minimalne plaće, progresivnog oporezivanja), sigurnost reprezentacije (posjedovanje kolektivnog glasa na tržištu rada, nezavisni sindikati, pravo na štrajk)

kulturalnih, društvenih i političkih. Potom ponovno širi definiciju mogućih shvaćanja građana drugog reda te tu uključuje i sve koji ne mogu odlučivati i utjecati na odluke u korporativnom svijetu, radnom mjestu ali i kriminaliziranu rastuću masu ljudi (koju je nabrajajući sedam grupa društva jasno odvojio od prekarijata u marginaliziranu potklasu(!)). Glavnim grupama koje čine prekarijat smatra zaposlene na nepuno radno vrijeme, privremene radnike, radnike u call-centrima i stažiste. Prekarijat još ne smatra klasom-za-sebe jer "nije sposobna kontrolirati tehnološke sile s kojima je suočena" (Standing 2011:18) pri čemu misli isključivo na nove tehnologije i izbjegava rasprave o tome što sačinjava sredstva za proizvodnju i koji su oblici rada ključni za reprodukciju sistema te se prebacuje na "generacijski pristup" koji je iskustveno blizak čitateljima iz razvijenog svijeta (što je još jedna pristranost na koju nije obratio pažnju) i spominje loše posljedice *multitaskinga* i skraćivanje raspona pažnje svih konzumenata modernih tehnologija te tvrdi da "se događaju mentalne, emotivne i promjene ponašanja koje su konzistentne sa širenjem prekarizacije" i da "prekarijat pati od prezasićenosti s informacijama bez životnog stila koji bi im dao kontrolu i sposobnost da razabiru korisno od nekorisnog" (Standing 2011:19) što se teško može ograničiti samo kao problem prekarijata te navodi čitatelje da razmišljaju o sebi kao nekome tko se može poistovjetiti ili svrstati u prekarijat. Ide tako daleko da tvrdi da je "neprestana interaktivnost opijum prekarijata, baš kako je ispijanje piva i gina bilo za prvu generaciju industrijskog proletarijata" (Standing 2011:131) čime inzistirajući na postojanju "opijuma" proletarijata, sporadične i kulturalne posljedice klasne svijesti proizašle iz načina provođenja slobodnog vremena radnika vezanih uz iste radne pogone u 19. i 20. stoljeću i preslikavajući ga na prekarijat koji je sam u gomili i svoj "opijum" konzumira posredstvom tehnologije, pokušava dokazati postojanje zajedničkih klasnih osobina prekarijata i proletarijata. Uvjerljivija tumačenja totalizirajućeg djelovanja tehnologija i masovnih medija se mogu naći kod H. Markuseovog "Čovjeka jedne dimenzije" te kod F. Berardijevog tumačenja da u današnje vrijeme post-industrijske transformacije koncept generacija ima veće potencijale za pružanje oslonca za izgradnju identiteta i zajedništva nego klasa te "da je potrebno identificirati nove oblike društvene svijesti koje izviru iz pripadnosti generaciji" (Berardi

2009a:13) što također delegitimizira Standingovo zazivanje prekarne klase u ovom kontekstu. Rast prekarijata povezuje promjenama koje se mogu primijetiti iz zadnje ekonomske krize: feminizacijom tržišta rada, povratkom starijih na tržište rada i stvaranjem dodatne konkurencije za mlade tražitelje posla koji su statusno frustrirani. Prekarijat bi svima trebao biti bitan jer su svi u opasnosti da upadnu u prekarijat a Standing vidi rješenje u svojoj "politici raja" to jest u masovnim pokretima koje vidi kao simptome želja prekarijata za sigurnošću rada, solidarnošću i očuvanjem okoliša jer makar prekarijat "još nije klasa-za-sebe, ona je klasa-u-nastanku koja je sve više sposobna identificirati s čime se želi boriti i što želi stvoriti" (Standing 2011:155) što evocira na diskurs želja "novih revolucionarnih subjekata" koji su koristili i Guattari i Negri kada su pokušavali kroz autonomistički pokret repozicionirati položaj proletarijata koji dijele na onaj koji ima garancije sigurnosti i onaj koji nema no za razliku od Standinga koji želi da prekarijat zahtjeva potpunu komercijalizaciju i komodifikaciju svih oblika rada Guattari i Negri pozivaju na opiranje "represivnoj normalizaciji i restrukturiranju koje je nastalo iz te društvene segmentacije i stratifikacije" kroz organiziranje radnika neovisno od države, sindikata i političkih stranaka. (Guattari i Negri 1990:77) Richard Seymour kritizira Standingov rad i odbacuje zazivanje prekarne klase kao populističko s ciljem preimenovanja i predstavljanja stare opozicije koja postoji između bloka moći i svih ostalih (što je u modernim pokretima artikulirano u Occupy pokretima i svrstavanju u 99% naspram 1% elite). Prema njegovom tumačenju svi smo prekarni ali to ne znači da tvorimo klasu. Prekarnost treba promatrati kao zbir posljedica proizašlih iz "svjesno odabranih klasnih strategija unutar kapitalističkih formacija" te samu nesigurnost i kao ugrađenu u kapitalistički sistem temeljen na rastu koji ovisi o financijskim rizicima i zaduženosti (Seymour 2012).

Nakon iznijetih kritika na Standingovo djelo koje se, unatoč njegovom znanstvenom autoritetu u polju proučavanja tržišta rada, pokazuje kao publicistički rad koji ne nudi pomake za teorijsko ni metodološko proučavanje klase (a ni pomak u strategijskom prevrednovanju klase) kako tretirati činjenicu da je prekarna klasa uvrštena u novi klasni model koji je predložila grupa istraživača BBC-jevog istraživanja klase u Velikoj Britaniji i

pritom se pozivala na Standinga?

3.3 Novi klasni model kao apoteoza prekarne klase. Prijedlozi za uvrštavanje prekarnog rada u klasne analize

Savage *et alli* su u najvećem dosad provedenom istraživanju društvenih klasa u Velikoj Britaniji (koje je proveo Lab UK osnovan 2009. godine od strane BBC-a) prilagodili klasni model (Nuffield klasnu shemu), koji je bio kodificiran kao nacionalni standard klasne sheme, dodajući mu varijable koje mjere uloge društvenih i kulturnih procesa u stvaranju klasnih podjela pozivajući se na Bourdieua i multidimenzionalne pristupe analizi stratifikacije. Svoje istraživanje vide kao novu fazu klasne analize koja kombinira Goldthorpeov model koji razlikuje pojedinčevu poziciju u zanimanju prema tipu ugovora - ugovora o radu ili ugovora o pružanju usluge te joj dodaju stratu elite koja se ne nalazi u Goldthorpeovom modelu i uključuju Bourdieuovo razlikovanje tri vrste kapitala (ekonomskog, kulturnog i socijalnog) pri formiranju svojih klasnih kategorija. Kao cilj svog istraživanja vide identifikaciju klasa u britanskom društvu te identifikacijom elite na vrhu i prekarijata na dnu klasne sheme žele upozoriti na "društvenu polarizaciju i klasnu fragmentaciju srednjeg sloja te privući pozornost šire znanstvene zajednice i dati suvremen multi-dimenzionalan pristup društvene klase" (Savage et alli 2013:2).

Istraživanje je provedeno on-line anketom što je rezultiralo pristranim podacima te je uz on-line anketu pokrenuto i face-to-face anketiranje na reprezentativnom kvotnom uzorku konstruiranom od GfK no i dalje su manualni radnici bili podreprezentirani te su ispitivači primijetili da je "i samo pristajanje na anketu bilo performativno iskazivanje kulturnog kapitala" (Savage et alli 2013:7). Latentnom klasnom analizom su došli do sedam klasnih kategorija koju čine elita, etablirana srednja klasa, tehnička srednja klasa, novi dobrostojeći radnici, tradicionalna radnička klasa, klasa uslužnih radnika u nastajanju³¹ i prekarijat kojeg karakteriziraju najniži rezultati na svim varijablama (nizak ekonomski,

31 "Emergent working class"

kulturni i socijalni kapital) (Savage et alli 2013:12). Iz istraživanja je vidljivo da prekarijat čine većinom žene (57%) i starija populacija (prosjeak godina klase je 50), 13% pripadnika manjina i samo 3% fakultetski obrazovanih građana. U prekarnoj klasi su nadreprezentirani nezaposleni te radnici iz određenih zanimanja: čistači, vozači dostavnih vozila, stolari, radnici iz sektora zabave i putovanja, vlasnici malih trgovina, blagajnici i *care workers* (Savage et alli 2013:14). Po ekonomskim karakteristikama članovi prekarijata čine najsiromašniju klasu, nemaju ušteđevine ni vlastite imovine a po socijalnim karakteristikama ostvaruju malo društvenih kontakata i imaju niske rezultate na mjeranju kulturnog kapitala. Prema ovom istraživanju čine 15% britanskog društva i jednu od većih klasa. Autori ističu da su koristili izraz prekarijat u skladu sa Standingovim shvaćanjem prekarijata i "kao refleksiju na egzistenciju velike grupe karakteriziranje sa visokom nesigurnošću na svim mjerama kapitala" (Savage et alli 2013:25). Posebnost svog pristupa vide upravo u činjenici da *identificiraju* elitu i prekarijat i to smatraju "moćnim podsjetnikom da su konvencionalni pristupi klasama umanjili naše prepoznavanje dva ekstrema" te upozoravaju na nestanak "starih klasa" - srednje i radničke klase (Savage et alli 2013:27).

Uzimajući kao primjer ovo istraživanje mogu se naznačiti neke opasnosti koje vrebaju od mainstreaminga pojma prekarne klase i njezinih mogućih metodoloških i političkih zloraba. Makar u ovom stratifikacijskom pristupu postoji naglasak na ekstremnim pozicijama elite i prekarijata taj pristup ne podrazumijeva relacijsku klasnu analizu i ništa ne govori o odnosima klasa pa ni o klasnom identitetu. Naglašavanje nejednakosti u pozicijama ne nudi interpretacije o njenom nastanku. Istraživači se nominalno pozivaju na Standingovu nomenklaturu i shvaćanje prekarijata no u tome nisu dosljedni jer bi prema njegovom shvaćanju i velik dio klase uslužnih djelatnika u nastanku činio prekarijat. Standing je prekarijat odvojio od potklase no Savage i njegovi kolege identificiraju prekarijat kao potklasu (lumpenproletarijat) i time joj pridaju sve negativne konotacije koje se vezuju uz potklasu. Imenovanjem jedne klase kao one koja je prekarna gubi se iz vida da je nesigurnost obilježje i drugih klasa.

Pošto je prekarnost postala, kako sveprisutna u zabrinutosti građana za njihovu

budućnost tako i jedna od trenutačnih preokupacija sociologa i ekonomista potrebno je pokušati uklopiti istraživanje prekarnog rada u stratifikacijske i klasne analize ali na način koji pridonosi objašnjavanju i odgovaranju na još neka od ključnih pitanja klasne analize a ne samo na objektivno smještanje pojedinaca prema distribuciji materijalnih nejednakosti. Ako ustrajemo na prekarnom radu kao karakteristici suvremenog tržišta rada i sistema proizvodnje tada on mora biti uključen u klasne analize kojima su u temelju odnosi proizvodnje i radne snage. Ovo uključivanje je moguće iz različitih perspektiva no kako je već upozoreno rasprave o klasama podrazumijevaju širu teoriju koja uključuje razmatranje sistema proizvodnje, industrijskog sistema, strukture poduzeća i tržišta rada te političku i ekonomsku sferu. Dodajući zahtjevu za odabirom ili nadopunom šire teorije društva zaključke istraživanja i perspektive koje su otvorili Frade *et alli* naglašavajući da je osobito važno prekarni rad shvatiti evalutivno to jest imajući u vidu standard radničkih prava (pravnih, političkih i ekonomskih mjera zaštite radnika te promjena sistema proizvodnje) moguće je predložiti uvođenje indikatora prekarnosti u istraživanja koja istražuju klase ili stratifikaciju s ciljem otkrivanja kako se prekarnost raspoređuje po različitim klasama ili stratama. Ovaj naizgled jednostavan prijedlog ima različite moguće implementacije u različitim klasnim pristupima, za ograničene potrebe ovog rada to ću pokazati na primjerima neo-weberijanskog, neo-marksističkog i post-klasnog pristupa.

Prema weberijanskoj klasnoj paradigmi tržište je glavni izvor nejednakosti životnih šansi te je klasa zanimljiva utoliko što "povezuje poziciju u kapitalističkom tržištu sa nejednakostima u raspodjeli životnih šansi" (Breen 2005: 35). Neo-weberijanski pristup u koji se svrstava Goldthorpeova klasna shema uvodi u klasnu analizu razlikovanje zanimanja na temelju njihove tržišne³² i radne³³ situacije sa premisom da "zanimanja koja dijele zajedničke tržišne i radne situacije konstituiraju klase i njihovi članovi imaju iste životne šanse" (Breen 2005:36). No, samo razlikovanje prema zanimanjima nije dovoljno jer postoje različite pozicije unutar istog zanimanja koje je prema Goldthorpeu moguće

32 Tržišna situacija se odnosi na zanimanje i razinu prihoda, uvjete zapošljavanja, razinu ekonomske sigurnosti i šanse za napredovanje. (Breen 2005)

33 Radna situacija se odnosi na poziciju zanimanja unutar sistema autoriteta i kontrole u proizvodnom procesu. (Breen 2005)

razlikovati prema vrsti ugovornog odnosa - ugovora o radu ili ugovora o pružanju usluga. Ugovor o radu se tradicionalno vezivao uz poslove za koje nisu bile potrebne specifične vještine što znači da su bile lako dostupne na tržištu i poslodavac nije trebao posebno ulagati da bi zadržao odanost radnika dok su ugovori o pružanju usluga bili namijenjeni radnicima sa specifičnim znanjima u koja je poslodavac motivirajućim ugovorom još i ulagao (Breen 2005). Ova klasna shema se temelji na saznanjima o tipičnim radnim odnosima te bi kao moguća intervencija koja uključuje i indikatore prekarnog rada mogla biti uvođenje razlikovanja i prema privremenoj, povremenoj, sezonskoj i ostalim prekarnim oblicima zaposlenosti te prema drugim tipovima ugovora koji se pojavljuju u pojedinim tržištima uz ugovor o radu i ugovor o usluzi s čime bi se dobila mnogo kompleksnija shema klasnih pozicija i nove dimenzije diferencijacije na tržištu rada i u proizvodnim jedinicama koje imaju posljedice za distribuciju životnih šansi.

Neo-marksistički pristup polazi od normativne predanosti obliku radikalnog egalitarizma³⁴ i koncepta klase povezanog sa pojmom eksploatacije kojim se objašnjava nejednakost u društvu. Klasa je shvaćena kao pridjev - "kada se kaže 'radnička klasa' to je elipsa za 'radničkoklasnu lokaciju unutar kapitalističkog klasnog odnosa' ili za 'radničkoklasnu kolektivnu organizaciju unutar klasnog konflikta'" (Wright 2005b:8). Klasni odnosi su jedan oblik odnosa proizvodnje i nastaju kad prava i moć ljudi nad sredstvima za proizvodnju nisu jednako raspodijeljena te jedna klasa isključuje drugu od pristupa određenim produktivnim resursima. Neo-marksistički pristup se može pokazati osobito plodnim za istraživanje prekarnog rada ako se prihvati zahtjev za shvaćanjem prekarnog rada evaluativno, s obzirom na standard radničkih prava, te kad shvatimo da je rješavanje problema prekarnog rada dio odgovora na pitanje emancipacije u klasnoj analizi. U kapitalizmu je osnovni klasni odnos između kapitala i rada te je za potrebe klasne analize taj odnos potrebno prevesti u klasnu lokaciju kapitalista i radnika te njih razlikovati prema

34 Tri teze radikalnog egalitarizma prema E. O. Wrightu (Wright 2005b): 1. Ljudski napredak bi bio poboljšán sa radikalno egalitarnom distribucijom materijalnih uvjeta. 2. Pod uvjetima visoko produktivne ekonomije postaje materijalno moguće organizirati društvo na takav način da postoji održiva radikalno egalitarna distribucija materijalnih uvjeta života. 3. Kapitalizam onemogućava mogućnost postizanja radikalne egalitarne distribucije materijalnih uvjeta života.

vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju (čime se mjeri eksploatacija) i razini autonomije koju imaju u radu (čime se mjeri dominacija). Unutar marksističke klasne analize najžešće su rasprave o statusu srednje klase, neproaktivnih klasa i posredničkih klasa jer su u marksističkoj tradiciji bili sistemski važni samo odnosi između kapitalista i radnika te se prepirke oko statusa "novih" klasa s kompleksnijim klasnim pozicijama osim nominalno u klasnu shemu moraju uklopiti i u širu marksističku teoriju s obzirom na pitanja postojanja klasne svijesti, interesa, prakse, formacije i uloge u klasnim borbama tih "klasa" (Wright 2005b). Poulantzas smatra da radničku klasu čine samo produktivni radnici koji proizvode višak vrijednosti. Svi ostali, koji nisu kapitalisti ni radnička klasa, to jest oni koji se bave distribucijom viška vrijednosti (rutinski uredski zaposlenici, asistenti u prodaji, manualni radnici koji su zaposleni od strane neprofitnih vladinih tijela, samozaposleni...) su prema Marxovim predviđanjima trebali polagano nestajati no pokazalo se je takvih radnika sve više, grupa "društvenih parazita", prema Kautskom, "kojima su svi putevi za obavljanje produktivnog rada zatvoreni pokušavaju voditi mizernu egzistenciju kroz različita zanimanja, većinom suvišna i štetna za društvo - kao preprodavači, agenti i posrednici" (Przeworski 2002:63). Ovakvo tumačenje u krajnjem slučaju ima posljedice za političko tumačenje klasa jer ako je radnička klasa u manjini tada ona sama ne može dovesti do sistemske promjene i potrebno je njeno strateško povezivanje sa dijelom srednje klase (McLaverty 2005) čime se otvara i mogućnost za pozicioniranje prekarnog rada (i prekarne radnike koji su u velikoj mjeri neproaktivni radnici prema marksističkom shvaćanju) u istraživanju kao indikatora koji unutar svake klasne lokacije detektira one koji su potlačeni i time možda skloniji osvijestiti radničko-klasni interes. Upravo taj argument koristi i Przeworski da naglasi da "se klasna analiza ne može ograničavati samo na ljude koji zauzimaju mjesto u sistemu proizvodnje" (Przeworski 2002:42).

Kao paradigmatički suprotna klasna analiza nameće se post-klasna analiza J. Pakulskog koji tvrdi da "suvremena klasna analiza postaje apstraktno akademsko istraživanje koje je izolirano od političkih praksi i društvenih pokreta" (Pakulski 2005:153) te da klasa nema važnost u post-industrijskom i postmodernom društvu u kome nejednakosti nemaju klasne osobine već su rezultat, prema tokvilovskom tumačenju,

izjednačavanja civilnih statusa pri čemu se stvaraju nove hijerarhije bogatstva i kao najvažnija "građanska podjela između demokratski izabranih despota i politički impotentnih *denizensa*" [op.a kurziv moj] (Pakulski 2005:157). Durkheim bi kao razlog gubljenja važnosti klase naveo fragmentaciju i dekompoziciju hijerarhija i kolektiviteta prema zanimanjima i postavio bi zanimanja kao "centralni element nove stratifikacijske sheme jer ona uključuju identitet, status i materijalne nagrade" (Pakulski 2005:159). Ovi pristupi ne odustaju od postojanja nejednakosti u društvu već tvrde da postoje kompleksni oblici nejednakosti u postmodernim društvima. Potrebno je razlikovati društvenu nejednakost od društvene stratifikacije i prihvatiti da može postojati "neegalitarna besklasnost", "nejednakost bez stratifikacije" i "besklasna nejednakost". (Pakulski 2005:171). Ovakav pristup bi svakako trebao uključiti prekarne oblike rada i zaposlenja kao najnovije doprinose kompleksnoj nejednakosti no isto tako pronaći način za uklapanje rastućeg trenda smanjivanja važnosti zaposlenja pri stvaranju identiteta.

Zastupnici post-klasne analize i teorija o raspadu klasa tvrde da je "život društvenih klasa prolongiran samo kroz ideološke i političke organizacije" (Pakulski 2005:175) te vrijedi istražiti kako su se zagovornici tradicionalnih klasnih teorija nosili sa promjenama društvene stvarnosti i pojavom kompleksne nejednakosti te tko, kada i zašto zaziva klasu, pogotovo prekaru klasu.

4. Interpelacija prekarijata

4.1 Raspadanje radničke klase

Pojava diskursa o nesigurnosti i fleksibilnosti rada koincidira sa pojavom ideologije ekonomske liberalizacije u 70-im godinama 20. stoljeća. Kako je u socijalističkim državama bio ideološki izazov kako "dokazati" da je društvo u socijalizmu besklasno i da su klase u prijateljskim a ne konfliktnim odnosima (Sekulić 1991.) tako je u društvima u kojima se počela širiti neoliberalna ideologija i sloboda tržišta kao najviša vrijednost pitanje

klase zaboravljeno i zamijenjeno pitanjima statusa i naizgled riješeno s proklamacijom jednakosti svih građana pred zakonom. U ovakvoj situaciji pojedinci se uspostavljaju kao dvostruki subjekti, slijedeći Althusserov koncept interpelacije po kojem ideologija funkcionira tako da uspostavlja subjekte³⁵, s jedne strane ih interpelira ideologija države kao građanine sa pravima i slobodama a s druge strane su interpelirani kao radnici u različitim radnim odnosima, sa različitim opsegom i razinama prava i materijalnih naknada i od različitih "ideoloških aparata" - poslodavaca i sindikata.

Ako se kao definicija klase uzme Dahrendorfova koja kaže da su "klase grupe angažirane u konfliktu čije se određenje može naći u participaciji ili isključenju od provedbe autoriteta unutar koordinirane organizacije" (Dahrendorf 1967: 137) što podrazumjeva klasu-po-sebi "koja u sociološkom značenju termina ima vlastitu organizaciju i svijest o solidarnosti" (Przeworski 2002: 51) postaje jasno da prekarni radnici ne čine klasu. Programi koji su se pozivali na diktaturu proletarijata su institucionalizacijom radničkog pregovaranja i pojavom profesionalnih sindikata reducirani na socijalnu državu koja odumire i u čiji ugovor brojni prekarni radnici nisu ni uključeni samim time što nisu pod standardnim radnim ugovorom. Imajući na umu da su "procesi koji stvaraju od radnika klasu povezani sa procesima organizacije viška rada" te da je "u svakom trenutku u povijesti moguć veći broj alternativnih organizacija klasa" (Przeworski 2002:42) potrebno je bilo razviti strategije za radničku emancipaciju imajući na umu i raspad radničke klase zbog (prema Hymanu) "pomaka od kolektivizma prema individualizmu, polarizacije unutar radničke klase, partikularizacije kolektivnih identiteta i projekata s obzirom na ekonomski sektor, zanimanje i poslodavca, porasta unutar sindikalnih i međusindikalnih sukoba" (Bagić 2010:53).

35 "Ne postoji ideologija osim za konkretne subjekte, i taj krajnji cilj za ideologiju je omogućen sa subjektima: znači, po kategoriji subjekta i njegovom funkcioniranju. Sa ovime mislim da makar se pojavljuje pod ovim imenom (subjekta) tek od uspona buržajske ideologije i uspona pravne ideologije, kategorija subjekta [...] je konstitutivna kategorija za svu ideologiju, koja god joj bila determinanta (regionalne ili klasna) i koji god joj bio povijesni datum -- jer ideologija nema povijesti." (Althusser 1971:170-171)

4.2 Strategije preslagivanja radničke klase - primjer talijanskog *operaizma*

Diskurzivno i ideološko raspadanje klasa je postalo vidljivo i u preispitivanjima klase i od strane ortodoksnih marksista koji su sa svoje strane i ne skrivajući svoje ideološko polazište pokušavali strategijski redefinirati promijenjenu radničku klasu i ispitati emancipacijski potencijal novih nesigurnih i prekarnih radnika. Kako je i Bourdieu predložio da "sociologija treba započeti sa pitanjem postojanja i načina postojanja kolektiva što implicira da granice moraju biti shvaćene u terminima društvenih praksi a ne teoretskih tvorevina" (Weininger 2005:85) pomak u strategije inspirirane situacionizmom i kao protuteža depolitizaciji politike uvođenjem političkih praksi u sferu zajednice i radnog mjesta postavile su se kao najpoželjnije društvene prakse radničkih pokreta pod utjecajem operaizma ("workerism"). Spoznaja da je upravo podijeljenost i heterogenost suvremene radničke klase jedan od ključnih faktora koji omogućuje i osnažuje reprodukciju kapitalizma (Lobowitz 2012), te da je nove grupe radnika nemoguće organizirati po starim pravilima dovela je, iz ortodoksno marksističke perspektive, do blasfemičnih zahtjeva za pomirbom i savezništvima između produktivnih i neproduktivnih radnika.

Kao zadnju pobunu komunističkog proletarijata protiv kapitalističke države te prvu pobunu kognitarijata u 20. stoljeću Berardi navodi događaje u Italiji iz 1977. godine potaknute studentskim pobunama, pokušajima nalaženja nove perspektive i puta za antikapitalistički pokret izvan okvira kojim su do tada dominirali militanti Crvene brigade. Kao uvod u događaje 1977. godine navodi da su godine prije bile godine visoke nezaposlenosti, osobito među mladima, doba društvenih nemira i represivne državne politike. Radnici u auto-industriji su se samo-organizirali i provodili štrajkove i blokade tvornica (npr. Fiat 1973.) te su bili u direktnom sukobu s Komunističkom partijom Italije koja je koristila staljinističke metode represije protiv studentskih i radničkih pokreta. U slučaju Fiata ponavljao se "prvotni sukob" kapitala i rada, sukob "lijenih južnjaka nenaviklih na rad" i industrijskog režima. Radnici su se uspostavljali kao aktivni a kapital reaktivni element no nakon prvotnih uspjeha i dogovora tvornice su naučile odgovarati na

prijetnje novim blokadama sa zaustavljanjem zapošljavanja. Uslijedila je naftna kriza i proglašavanje mjera štednje i novi potresi u auto-industriji na što su mladi radnici odgovarali zaustavljanjem proizvodnje jer su ionako prezirali rad te festivalskim proglasima što je bio jasan znak da oni više nisu stara radnička klasa i da nemaju ništa zajedničko sa sindikatima te da tvore novu avangardu i koriste nove metode komunikacije inspirirane futurizmom, nadrealizmom i dadaizmom te ironičnim pristupom³⁶. Državna represija je 1975. godine bila ozakonjena i u vidu zakona koji policiji daje pravo da otvori vatru na bilo koga za koga smatra da nosi oružje što je rezultiralo brojnim ozlijeđenim i ubijenim aktivistima. Sukob između KPI i pokreta studenata i mladih radnika je kulminirao 1977. godine kada je KPI pokušala zavaditi radnike u standardnom radnom odnosu s nezaposlenima, prekarnima, potplaćenima no okupljeni u Sveučilištu u Bologni su odbili podjele i govorili "Svi smo mi prekarni!". Nakon nereda, daljnje represije u vidu zabrana tiska i emitiranja radio programa te uhićenja u ljeto 1977. godine A/traverso donosi naslov "Revolucija je gotova. Mi smo pobijedili." čime je jasno izneseno značenje autonomističkog djelovanja koje nije usmjereno prema političkoj moći ni prema uništenju države već prema stvaranju nove društvene sfere koja je oslobođena od moći, rada i tržišta (Berardi 2009a).

Prihvaćajući promjene materijalnih uvjeta proizvodnje, tehnološki napredak i činjenicu eksponencijalnog rasta produktivnosti koji nije u korelaciji sa utrošenim radom radnika Gorz u "Zbogom proletarijatu" zagovara aboliciju rada koja vodi do razvoja autonomnih djelatnosti i proizvodnje pri kojoj je uporabna vrijednost vremena veća od razmjenske vrijednosti te koja bi omogućila da se "radi manje, a živi više" (Gorz 1982:3). Kriza socijalizma, radničkog pokreta i ljevice u 80-im godinama je "refleksija krize proletarijata" (Gorz 1982:66) te nestanak (brojčani, politički, kulturni) tradicionalnih

36 "Grupe semio-sabotera su transformirale društvene konflikte u nepredvidljive događaje kroz disrupcije svakodnevnog života i détournementa medijskih poruka. Krajem veljače 1977. godine A/traverso je pokrenuo novi časopis sa dugačkim hiperboličnim naslovom "Revolucija je pravedna, moguća i nužna: vidite drugovi, revolucija je vjerojatna." U kojem su izdani brojni zahtjevi poput: Želimo oduzimanje sve imovine od Katoličke Crkve. Smanjite broj radnih sati, povećajte broj poslova. Povećajte iznos plaće. Transformirajte proizvodnju i stavite ju pod radničku kontrolu. Raditi manje je moguće zahvaljujući primjeni kibernetike i informatike. Nerad za dohodak. Automatizacija sve proizvodnje. Sva moć živom radu. Sav rad mrtvom radu." (Berardi 2009a:24)

radnika koji su bili subjekti revolucionarne transformacije kapitalizma u socijalizam znači i nestanak klase koja socijalistički projekt može sprovesti u djelo. Kriza klase znači krizu mita klase i ideologije koja ju je pratila. Kao novi akteri se pojavljuje "ne-klasa neradnika", koji su "alergični na rad" koji im je nametnut i besmislen (Gorz 1982:7) i ne žele ga prisvojiti već ukinuti te je njihova negacija samog principa klasnog organiziranja element koji Gorz smatra emancipacijskim jer "uništenje kapitalizma može doći samo od dijelova društva koji utjelovljuju nestajanje svih društvenih klasa pa tako i radničke" (Gorz 1982:14). Ne-klasu čine svi koji su ispali iz proizvodnje, čiji su kapaciteti podzaposleni zbog industrijalizacije intelektualnog rada, nemaju radne sigurnosti ni klasnog identiteta te su daljnja određivanja tko pripada produktivnoj klasi a tko ne promašena i nekorisna za sve radnike. Razočaranje iskustvom socijalizma u istočno-europskim varijantama je dovelo mnoge teoretičare do mišljenja da se nema razloga vjerovati da je socijalizam nužni korak do komunističke utopije koju sve više počinju gledati kao negaciju državne moći to jest negativnih prijelaznih oblika koji su bili karakterizirani masovnim područstavljanjem rada i krutom centralizacijom. "Proletarijat nije sposoban postati subjektom moći, njegovi predstavnici bi preuzimanjem pozicije koju je stvorio kapital postali samo funkcioneri kapitala" (Gorz 1982:64) te je stvaranje novih kolektivnih praksi i društvenih odnosa a ne preuzimanje postojećih pozicija zadatak koji ne-klasa treba ostvariti otvaranjem prostora autonomije za neki novi oblik suvereniteta izvan ekonomske racionalnosti smanjujući pritom heteronomnu sferu na funkcionalni minimum. Ne-klasa nije opterećena ideološkim pretskazanjima i zato je prikladan akter za raskidanje sa imperativima produktivnosti i akumulacije i za uspostavu rada i života izvan produktivizma i panekonomizma. Kao moguće zahtjeve koji bi odgovarali stvaranju autonomnih sfera i oslobađanja rada Gorz smatra da sindikati, radnici i teoretičari trebaju stavljati fokus na pravo na plaćeni posao, dohodak, pravo na stvaranje uporabne vrijednosti, smanjivanje radnog vremena da se radi manje da svi mogu raditi te da to ujedno i znači da sindikalizam kao pokret neće preživjeti "ako ne proširi svoju misiju dalje od obrane određenih interesa radnika" (Gorz 1989:223).

Politički nestanak radničke klase nije posljedica političkih borbi jer radnici i dalje postoje ali je njihovo društveno djelovanje neefektivno, promijenjen je odnos između

radnika i mjesta kontrole i odluke, kontrola je postala nevidljiva i sveprožimajuća, povezana sa ideološkim aparatima novih medija, informatizacije i psihofarmakologije te je u prekarnim radnicima stvorila i prekarnu dušu, normalizirajući i internalizirajući prekarnost (Berardi 2009b). Jedan od prijedloga koji je pokušao redefinirati komunizam i dovesti do "proleterskog preslagivanja" je i rad Guattarija i Negrija "Komunisti poput nas" gdje tvrde da je "komunizam najintenzivnije iskustvo subjektiviteta, maksimalizacija procesa singularizacije - individualizacija koja predstavlja potencijal svih naših sposobnosti" (Guattari i Negri 1990:39) te da "svaka marginalnost [...] ima potencijal da bude nositelj potreba i želja većine" (isto:43) čime žele negirati i socijalizam i kapitalizam kao sisteme opresije te propale ideologije na koje su se pozivali radnički pokreti, od anarhizma do lenjinizma. Komunizam smatraju "minimalnim esencijalnim programom" (Guattari i Negri 1990:167) koji znači ponovno uzimanje slobode u ruke radnika i konstruiranje kolektivnih sredstava za kontroliranje kooperacije u proizvodnji. "Negarantirani radnici" su po njima uporište kapitalističke moći te je jedini mogući pokret koji bi doveo do promjene onaj koji se odluči solidarizirati i povezati sa svim marginaliziranim skupinama, "oko fronta intrizično ujedinjenog eksploatacijom" (Guattari i Negri 1990:128). Kao zadatke za pokrete budućnosti koji bi doveli do ostvarenja minimalnog programa vide: redefiniranje radne snage, preuzimanje kontrole i oslobađanje radnog dana, stalnu borbu protiv represivnih funkcija Države i konstruiranje i organiziranje "strojeva borbe"³⁷.

Ovakav "oportunizam" i visoka razina prilagodljivosti i spontanosti su nespojivi s tradicionalnim sindikalizmom i masivnošću organizacija i hijerarhija koji ga čine te uspjesi ovakvih preslagivanja možda tek trebaju biti prepoznati u novim pokretima koji u godinama nakon krize preplavljaju Europu i svijet (Occupy, Indignados...) i nisu prepoznati kao radnički pokreti makar neizravno zagovaraju redefiniciju rada i produktivnosti samim time što prekarni radnici čine dio pokreta. Zazivanje prekarne klase ne može biti uspješna strategija ni za sindikate, ni za vlade ni za teoretičare jer ako je suditi prema gubljenju vjere u sindikate i rezigniranost demokratskim deficitom prekarni radnici (a "svi smo prekarni")

³⁷ Kao prijedlog pomirbe postojanja različitih ideoloških dimenzija i polazišta Guattari i Negri predlažu iskorištavanje analitičkih i organizacijskih prednosti iz pojedinih perspektiva s ciljem stvaranja prilagodljivih "strojeva borbe" koji se koriste strategijama prilagođenim kontekstu.

ne odgovaraju na pozive i počinju zazivati jedni druge.

Zaključak

Sigurnost rada i zaposlenja ima tendenciju smanjivanja od 1970-ih godina liberalizacijom tržišta rada i raskidanjem dotadašnjih društvenih ugovora koji su garantirali društvo pune zaposlenosti. Bez obzira na to što su tijekom povijesti postojala razdoblja i sa većom nesigurnosti te se ne može govoriti sa sigurnošću o apsolutnom povećanju nesigurnosti već o relativnom no i ono je dovoljna promjena da se shvati kao stvarna društvena činjenica sa stvarnim posljedicama na radnike, zajednice i društva tako da možemo tvrditi da sigurnost posla, zaposlenja i prihoda ima tendenciju pada u post-industrijskim društvima.

Prekarnost rada postaje jedno od glavnih obilježja rada u post-industrijskom društvu, osobito izraženo u doba ekonomske krize kada je povećana ponuda radne snage na tržištu rada te smanjena potreba za radnicima. Ovakva situacija čini uvjete zapošljavanja nepovoljnijim po radnike te među njima stvara kompeticiju i time povećava osjećaj nesigurnosti, dovodi do snižavanja cijene rada i rastvaranja radničke solidarnosti.

Istraživanja Frade *et alli* i McKay *et alli* su pokazala da se prekarni radnici mogu naći u svim zanimanjima i sektorima djelatnosti dok u nekima čine većinu zaposlenih. Istraživanje Savage *et alli* u kojem je prekarna klasa prezentirana kao strata potklase u stratifikacijskoj shemi britanskog društva se pokazalo kao loš pokušaj mainstreaminga prekarnosti i kao analitički promašen pristup koji nije dosljedno pratio ni manjkavu teoriju prekarne klase Guya Standinga ni principe stratifikacijske analize. Umjesto pukog imenovanja prekarne klase u stratifikacijske i klasne analize trebaju biti uključeni indikatori prekarnosti to jest prekarnog rada da bi vidjeli o kakvoj je raširenosti prekarnog rada riječ te kakve su unutarklasne ili unutarstratne varijacije moguće.

Interpelacija prekarne klase koju je popularizirao Standing svoje korijene može

pronaći i u talijanskom *operaizmu* koji negira klasu i oblike radničke organizacije koje se tradicionalnu za nju vežu (sindikate) i predlaže nove načine artikulacije radničkih zahtjeva, prevrednovanje rada i ne-klase ne-radnika. Ovaj pristup pokazuje da zazivanje prekarne klase nije *novum* te da je po svojim strategijama neinventivan i neefikasan sa pristupom odozgo.

Prekarni radnici ne čine posebnu klasu no pozicioniraju se kao relevantni društveni akteri koji zaslužuju veću pozornost društvenih istraživača što podrazumijeva napore u smjeru teorijskih, empirijskih i metodoloških istraživanja prekarnog rada i promjena klasa.

Literatura

- Althusser, L. (1971) *Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards and Investigation)*. U: Althusser, L. *"Lenin and Philosophy" and Other Essays*: New York, Monthly Review Press
- Arendt, H. (1991) *Vita Activa*. Biblioteka August Cesarec
- Bagić, D. (2010) *Industrijski odnosi u Hrvatskoj - društvena integracija ili tržišni sukob*. Zagreb: TIM press
- Bauman, Z. (2005) *Work, Consumerism and the New Poor*. Glasgow: Open University Press
- Beck, U. (2000) *The Brave New World of Work*. Polity Press
- Berardi, F. (2009a) *Precarious Rhapsody: Semiocapitalism and the Pathologies of the Post-alpha Generation*. London: Minor Compositions
- (2009b) *The Soul at Work: From Alienation to Autonomy*. Los Angeles: Semiotext(e)
- Braverman, H. (1998) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York, Monthly Review Press
- Breen, R. (2005) *Foundations of a neo-Weberian class analysis*. U: Wright, E.O. (Ed.) *Approaches to Class Analysis*: New York: Cambridge University Press
- Dahrendorf, R. (1967) *Class and Class Conflict in Industrial Societies*. Stanford: Stanford University Press
- Deleuze G. i F. Guattari (2000) *Anti-oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis, University of Minnesota Press
- Foucault, Michel (1994) *Mikrofizika moći* U: Burger, H. (ur.) *Znanje i moć*. Zagreb: Globus
- Frade C. et alli (2004) *Precarious Employment in Europe: A Comparative Study of Labour Market related Risks in Flexible Economies*. URL: http://ec.europa.eu/research/social-sciences/projects/031_en.html
- Gorz, A. (1989) *Critique of Economic Reason*. London: Verso
- (1982) *Farewell to the Working Class*. London: Pluto Press
- Guattari, F. i T. Negri (1990) *Communists Like Us: New Spaces of Liberty, New Lines of Alliance*. New York: Semiotext(e)
- Hall, P. A i D. Soskice (2004) *An Introduction to Varieties of Capitalism* U: Hall, P. A i D. Soskice (Eds.) *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. New York, Oxford University Press
- Kalleberg, A.L (2009) "Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition" *American Sociological Review* 74(1):1-22.
- Lebowitz, M.A (2012) "What Makes the Working Class a Revolutionary Subject" *Monthly Review* 67(7), URL: <http://monthlyreview.org/2012/12/01/what-makes-the-working-class-a-revolutionary-subject>
- Marx, K. (1906) *Capital: A Critique of Political Economy*. New York: Random House
- (1978) *Prilog kritici nacionalne ekonomije*. U: Marx K. i F. Engels *Rani radovi*.

- Rijeka, Naprijed
- McCabe, C. (2010) "New Capitalism? The Transformation of Work Review" URL: <http://www.irishleftreview.org/2010/03/08/capitalism-transformation-work-kevin-doogan/>
- McKay, S. et alli (2012) Study on Precarious work and social rights. URL: ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=7925&langId=en
- McLaverty, P. (2005) Class U: Blakeley, G i V. Bryson (Ed) *Marx and Other Four-Letter Words*. London, Pluto Press
- Mitropoulos, A. (2005) "Precari-Us?" URL: <http://eipcp.net/transversal/0704/mitropoulos/en>
- Mitrović, Lj. (2005) "Bourdieu's criticism of the neoliberal philosophy of development, the myth of mondialization and the New Europe (An Appeal for the Renewal of Critical Sociology)" *Facta Universitatis, Series Philosophy, Sociology and Psychology* Vol. 4 N1 pp. 37-49
- Pakulski, J. (2005) Foundations of a post-class analysis. U: Wright, E. O. (Ed.) *Approaches to Class Analysis*. New York: Cambridge University Press
- Perelman, M. (2003) The History of Capitalism. U: Saad-Filho, A.(Ed.) *Anti-Capitalism*. London: Pluto Press
- Przeworski A. (2002) *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge University Press
- Ritzer, G.(1997) *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus
- Rodgers, G. (1989) Precarious work in Western Europe: The state of the debate. U: Rodgers G. i J. Rodgers (eds.) *Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in Western Europe*. International Institute for Labour Studies
- Rus V. i V. Arzenšek (1984) *Rad kao sudbina i kao sloboda*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber
- Savage, M. et alli (2.4.2013) A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. URL: <http://soc.sagepub.com/content/early/2013/03/12/0038038513481128>
- Sekulić, D. (1991) *Strukture na izmaku: klase, sukobi i socijalna mobilnost*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske
- Seymour, R. (2012) We Are All Precarious - On the Concept of the 'Precariat' and its Misuses. URL: http://www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/we_are_all_precarious_on_the_concept_of_the_precariat_and_its_misuses
- Standing, G. (2011) *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic
- (2010) "The International Labour Organisation. New Political Economy" 15(2) pp.307-318. URL: http://relooney.fatcow.com/0_New_11932.pdf
- Svendsen, L. (2012) *Filozofija rada*. Zagreb: TIM press
- Vosko, L.F, Zukewich N. i C. Cranford (2003) "Precarious jobs: A new typology of employment" *Perspectives on Labour and Income* (The Online Edition) 4(10) URL: <http://www.statcan.gc.ca/pub/75-001-x/01003/6642-eng.html>
- Weininger, E. B. (2005) Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis. U Wright, E. O. (Ed.) *Approaches to Class Analysis*. New York: Cambridge University Press

- Wright, E.O. (2005a) Introduction. U: Wright, E. O. (Ed.) *Approaches to Class Analysis*. New York: Cambridge University Press
- (2005b) Foundations of a Neo-Marxist class analysis. U: Wright, E.O. (Ed.) *Approaches to Class Analysis*. New York: Cambridge University Press
- (2005c) Conclusion: If 'class' is the answer, what is the question? U: Wright, E.O. (Ed.) *Approaches to Class Analysis*. New York: Cambridge University Press
- Wood, E.M. (2003) Globalisation and the State: Where is the Power of Capital? U: Saad-Filho, A.(Ed.) *Anti-Capitalism*. London: Pluto Press
- (2002) *Origin of Capitalism*. London: Verso